

A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén*

A dualizmus korát tárgyaló egyetemi tankönyvben azt állítottuk, hogy az osztrák—magyar dualizmus rendszerének válsága már az 1890-es évek folyamán kezdetét vette. Történészeink közül többen kifogásolták ezt a megállapítást. Egyesek szerint a 90-es évek tömegmozgalmi, parlamenti zavarái Európa-szerte általános jelenségek voltak, másutt sem, a Monarchiában sem ingatták meg a rendszert. A dualizmus növekvő kormányzati nehézségei — vélekedtek mások — nem érintették a Monarchia létét, a dualizmus kezdődő válsága nem azonosítható az egész Monarchia válságával. Az ellenvetések nem indokolatlanok. Arra készítenek, hogy pontosabban meghatározzuk a dualizmus rendszerét, feltárjuk létfeltételeit, fenntartásának eszközeit, felkutassuk a dualista rendszer és az egész Monarchia válsága közötti összefüggéseket.

Az osztrák—magyar dualizmusnak, az évszázados Habsburg-monarchia utolsó államhatalmi rendszerének válságát nem vizsgálhatjuk az előzményektől elszakítva, csupán a XIX. század végi megjelenési formájában. A dualizmus maga is a soknemzetiségű Monarchia egyik súlyos, a polgári forradalom egész korszakát kitöltő válságának terméke és megoldási módja volt. A válság gyökerei tehát messzebbre és mélyebbre, a polgári fejlődés kezdeteitől érlelődő ellentmondásokra, a feudális abszolutizmus válságára nyúlnak vissza.

I. A soknemzetiségű Habsburg-monarchia válsága a polgári forradalom korszakában

A kapitalista viszonyok szabad, széleskörű és gyors fejlődése számára, mint ismeretes, a legmegfelelőbb a *nemzeti* állam. „Ezért — írta Lenin — Nyugat-Európa, sőt mi több, az egész civilizált világ számára a kapitalista korszakban *jellegetes*, normális a nemzeti állam.”¹ A nemzeti állam tehát a kapitalizmus kifejlődésének uralkodó történelmi tendenciája.

* A tanulmány „Az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgykörben 1958. dec. 10—15-én tartott budapesti konferencián előadott referátum bővített és javított változata.

¹ Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Vál. Műv. I. Bpest, 1948. 816. o. Lenin ezt a megállapítását elsősorban arra alapozza, hogy a „burzsoáziának az áruterelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államba kell összefforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél, el kell hárítania mindazokat a különféle akadályokat, amelyek e nyelv fejlődésének ... útját

A nemzetek és a nemzeti államok kialakulása jóval a kapitalizmus győzelme előtt, már a középkorban megkezdődött. Az egységes nemzeti állam alapjait Nyugat-Európában, a kapitalizmus elemeit magában rejtő újkori árutermelés talaján, általában már az abszolút monarchia lerakta. A nyugat-európai fejlődéstől elmaradt, kialakulásának körülményeit és összetételét tekintve erősen különböző Habsburg-monarchiában ez a folyamat elég későn, a XVIII. század második felében bontakozott ki és az első lépéseknél azonnal súlyos ellentmondásokba ütközött. Ebben a családi hitbizományként örökölt vagy kis darabokban meghódított tartományok anorganikusan kialakult laza államkomplexumában a különböző etnikumú népek egységes nemzetté olvadásának feltételei nagy mértékben hiányoztak. A Monarchia államkeretei között több, korábban önálló állami léttel, a nemzettéválás számos elemével rendelkező nép élt, amelyek közül egyik sem volt döntő számserű túlsúlyban vagy gazdasági fölényben. A Monarchia népei a legjobb összeolvastó tényező: az árutermelés és árucseré fejletlensége miatt, s a központosító hatalom viszonylagos gyengesége miatt megőrizték etnikai állományukat, illetve korábbi különállásuk egyes maradványait. Amikor a XVIII. század második felében a „felvilágosult abszolútizmus”, főleg II. József megkísérelte az *egységes, német jellegű centralizált állam* (Gesamtstaat) kiépítését, nyomban a még erős rendi feudális és a már többé-kevésbé kiforrálódott nemzeti elemek leküzdhetetlen ellenállásával találta magát szemben.² A nagy jozefinista kísérlet — a rendi és egyházi előjogok korlátozása, a feudális ellentétek tompítása, a gazdasági és kulturális fejlődést előmozdító polgári reformok bevezetése — végülis sikertelen maradt. Nemcsak a feudális-polgári ellentétek felülről irányított, békés kiegyenlítésének lehetetlensége miatt, amit a jozefinista nemzedék előtt olyan csattanós történelmi érv bizonyított, mint a francia forradalom, hanem a nemzeti centralizáció lehetetlensége miatt is. A soknemzetiségű Monarchia nemzeti állammá alakítása történelmileg túlhaladt, megvalósíthatatlan célkitűzés volt.

A jozefinista centralizációra — a francia forradalom teremtetette politikai és szellemi atmoszférában — erős rendi és nemzeti, sokhelyütt egymással összefonódott rendi-nemzeti szeparatizikus ellenlökés válaszolt. A jozefinista felvilágosodást pedig egyrészt konzervatív, feudális-klerikális ellenhatás követte,

„állják”. „... a nyelv egysége és akadálytalan fejlődése egyik legfontosabb előfeltétele a valóban szabad és széles kiterjedésű, a modern kapitalizmusnak megfelelő kereskedelmi forgalomnak”, továbbá annak, hogy „a piac szoros kapcsolatban legyen minden egyes ... gazdasági eggyeddel, eladóval és vásárlóval”. Uo. Lenin a továbbiakban Kautskyt idézve kifejti, hogy a nemzeti állam felel meg legjobban a modern kapitalista viszonyoknak annyiban is, hogy ez tudja „a kapitalizmus legszabadabb, legszélesebbkörű és leggyorsabb fejlesztésének feladatait” teljesíteni. Uo. 817. o.

² A centralizált abszolutisztikus állam — és a dinasztikus „Gesamtstaatsidee” kialakulására, jellegére *Redlich, Josef*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I/1. Leipzig. 1920. I. fejt., főként 15. skk. o., 47–48. o. (a terézianus és a jozefinista centralizáció közti különbségre 37. o.), továbbá *Bauer, Otto*: Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wien. 1907. 183–187. o.; *Waller, Franz*: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. I/2. Bd. I. Teil. Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780–1792). Wien, 1950. 63–69. és IV. Bd. Aktenstücke. 1–20., 123–132. o. Legújabb magyar szerzőtől a jozefinista egységesítő reformtörékvésekre: *Sashegyi, Oskar*: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Studia Historica N° 16. Bpest. 1958, főként az I. és XII. fejezet. A jozefinista reformkísérlet hatására és ellenhatására l. *Redlich*: i. m. I/1. 38–39., 45–46., 51–52. o.; *Bauer*: i. m. 191–195. o.

másrészt a felvilágosodás áramlatából liberális és demokratikus ágak szakadtak ki, a nemzeti kultúrák új hajtásai fejlődtek tovább. A jozefinizmus tehát — szubjektív törekvései ellenére — nem enyhítette, hanem élte a soknemzetiségű Monarchia korhadt feudális abszolutisztikus rendszerének belső ellentmondásait és — első ízben — felszínre hozta a Monarchia polgári átalakulásának fő problémáit.

A napóleoni háborúk s a bécsi kongresszus után a jozefinista Gesamtstaat helyébe az erős abszolutisztikus centralizációt és a feudális partikularizmus maradványait egybeolvasztó, reakciós ferenci-metternichi Polizeistaat lépett.³ Ferenc császár és Metternich kormányzata ugyan jóideig konzerválta az ancien régime-t, de a legesekélyebb mértékben sem volt alkalmas feltartóztatni a feudális abszolutizmus fokozatosan kibontakozó, majd elmélyülő válságát, amelyet a tőkés viszonyok térhódítása, a polgári és nemzeti fejlődés elemeinek megerősödése okozott.

A feudális abszolutisztikus rendszer válsága a Monarchiában nem csupán egy elavult társadalmi-gazdasági formáció s a néki megfelelő felépítmény válságát jelentette, hanem — a kapitalizmus uralkodó történelmi tendenciájának megfelelően — az egész soknemzetiségű államkomplexum nemzeti államokra bomlásának tendenciáját is magában hordozta. A Monarchia, mint láttuk, a jozefinista kísérlet és az erős centralizáció ellenére, a XIX. század derekán, a polgári átalakulás küszöbén is húsz kisebb nagyobb ország és tartomány laza halmaza maradt, a nemzeti fejlődés különböző, általában előrehaladt fokán álló tucatnyi nemzetiséggel. Ezen a területen a polgári forradalomnak nemesak a feudális viszonyokat és államhatalmat, hanem a belőlük sarjadt, de egyre inkább tőkés tartalommal telítődő nemzeti elnyomást is fel kellett számolnia, a nemzeti kérdést az egyenjogúság és önálló rendelkezés biztosításával kellett rendeznie. A probléma és feladat kettős volt. Egyrészt meg kellett szüntetni a nemzeti elnyomás — a gazdasági és politikai függés — történetileg kialakult, sajátos rendszerét, — az egész Monarchiát tekintve a német, Magyarországon a magyar, Galíciában a lengyel stb. uralkodó nemzet hegemoniáját. Másrészt, mivel a Monarchia politikai határai valamennyi égtáj felé azonos etnikumú és nemzeti egységre törekvő népeket vágtak ketté — a határokon belül voltaképpen csak a cseh, a szlovák és a magyar nemzet élt —, a Monarchia léte már a XIX. század derekán összekapcsolódott a közép- és kelet-európai polgári átalakulással, nevezetesen az egységes nemzeti államok sorsával.⁴ Mindebből — pusztán logikai úton — könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a polgári átalakulásnak szükségképpen a Monarchia felbomlására kellett vezetnie. A folyamat azonban — a premisszák és a következtetés teljes helyessége és majdani igazolódása ellenére — a valóságban rendkívül bonyolult, ellentmondásos volt. Nemesak azért, mert a nemzetközi és belső reakciós erők szívós és sikeres ellenállást tanúsítottak a Monarchia konzerválása érdekében, vagy mert a német egység megvalósításának, s általában a kelet-európai nemzeti államok létrejöttének feltételei csak a század második felében, vagy éppen a XX. század elején alakultak ki, hanem nagy mértékben azért is, mert magá-

³ Vö. *Redlich*: i. m. I/1. 41. o.

⁴ *Kautsky, Karl*: Habsburgs Glück und Ende. Berlin. 1918. 19., 27., 29—30. o. és ugyanőttöle: Nationalität und Internationalität. Stuttgart. 1908. 25. o. Idézi és a Monarchia soknemzetiségű jellegét behatóan elemzi *Sándor Vilmos*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában c. tanulmánya. Történelmi Szemle. 1958. 1—2. sz. 102. o.

ban a Monarchiában is kuszáltak, tisztázatlanok voltak a haladás és reakció, a polgári forradalom és feudális-abszolutisztikus ellenforradalom frontjai. A fő ellentmondás éppen abban állt, hogy a polgári átalakulás híveinek táborában nem esett teljesen egybe a centralizált Gesamtstaat szétterjedésére irányuló erőkével, ill. az egységes, német jellegű állam elleneseinek befolyásos csoportjai nem tartoztak a polgári átalakulás hívei közé.

A Monarchia fenntartását vagy átalakítását, s az átalakítás módját és módszerét tekintve a különböző társadalmi és nemzeti erők, a különböző politikai irányzatok érdekei és céljai nagyonis eltérőek, vagy éppen ellentétesek voltak.⁵

Az 1848 előtti Monarchia konzerválását, a feudális abszolutisztikus rendszer kisebb reformokkal való fenntartását a dinasztia és leghívebb támaszai, a monarchiai konzervatív arisztokrácia és a bürokrácia képviselték. Az arisztokrácia és a bürokrácia, bár egyaránt a dinasztikus államegység támasza volt, mégis különbözött egymástól a célok és módszerek tekintetében: az arisztokrácia elsősorban a feudális konzervativizmust, a bürokrácia pedig az egységesítő centralizmust valósította és védelmezte. Az ancien régime e két fő bázisa voltaképpen két különböző irányzatot alkotott.

A monarchiai — ausztriai, csehországi, magyarországi — konzervatív aulikus arisztokrácia (a „Hochadel”) és a magas klerus számos tagja mereven szembenállt a feudalizmus alapjait és a fejedelmi hatalmat érintő polgári reformokkal, de ellenezte a korlátlan abszolutizmust és a centralizált Gesamtstaat kiépítését is. A monarchiai arisztokrácia eme csoportjának politikai irányzata, a *feudális-arisztokratikus föderalizmus*, az arisztokrácia hatalmi pozícióinak védelméért, a rendi-tartományi különállás fenntartásáért szállt tenni az egyre nagyobb erővel nyilvánuló nemzeti igényeknek. Ez az irányzat, bár a Monarchia politikai vezetésére évtizedekig jelentős befolyást gyakorolt, sohasem tudott a létalapjait védő, de politikai vezető szerepét korlátozó abszolutizmus, ill. a létalapjait támadó, de politikai céljait támogató polgári-nemzeti föderalizmus ellentmondásából kievickélni, s így sohasem tudott tartós kormányzati rendszert megvalósítani.⁶

Vele szemben az *abszolutisztikus centralizmusnak*, a jozefinista hagyományok örökösének, fő célkitűzése a centralizált, német jellegű Gesamtstaat kiépítése, a Monarchia nagyhatalmi állásának védelme, az egész Németország feletti hegemonia megszerzése volt. Az irányzat élesen szembeállt a Monarchia egységét lazító mindenféle rendi és nemzeti különállással, az abszolutizmust korlátozó bármilyen alkotmányos törekvéssel, viszont éppen az egységes centralizált állam valósíthatása végett hajlott mérsékelt polgári reformokra, a feudális viszonyok felülről végrehajtandó, lassú, óvatos lebontására. Az irányzat házi-

⁵ A különböző társadalmi erők és politikai irányzatok, programok felvázolásánál és jellemzésénél elsősorban *Redlich* — bár sok vonatkozásban idealista szemléletű és osztrák nézőpontú, de — hatalmas pozitív tényanyagot felhalmozó, alapvető munkájára támaszkodtunk. Az újabb irodalomból *Franz, Georg*: Liberalismus. München. 1955 munkájának vettük hasznát.

⁶ Az egész irányzatra l. *Redlich*: i. m. I/1. 75–76., 107., 121–122., 465–467., párttá alakulása és programja az 50-es évek végén 469–473., 484–486., 545–547., továbbá II. k. 578. o. — *Franz*: i. m. 291–292., 303–305. o. — *Schlitter, Hans*: Aus Österreichs Vormärz. Leipzig. 1920. II. k. (Böhmen) főként a 68–69. és 76–79. o. — *Kann, Robert A.*: The multinational Empire. New York. 1950. II. k. 55–57. o. — *Schlesinger, Rudolf*: Federalism in Central and Eastern Europe. London. 1945. 162. l.

sát az ausztriai *bürokrácia* alkotta.⁷ Minthogy történettudományunk ennek a rétegnek a létét és igen jelentős politikai szerepét eddig kevés figyelemre méltatta, hadd térjünk ki röviden, néhány vonással, jellegének és jellemének vázolására.⁸

A zömében polgári és kisnemesi származású, részben külföldiekből verbuvált hivatalnoksereg társadalmilag különálló, politikailag tudatos réteggé — sok szempontból: kaszttá — formálása a „felvilágosult abszolutizmus”, mindezekelőtt a jozefinizmus műve volt. Ennek megfelelően a bürokráciát, főként felső rétegét, a nagy számban nemesített vezető hivatalnokokból, katonatisztekéből álló *hivatali nemességet* áthátotta a jozefinizmus. E bürokráciának nem volt népe, csak császára; hazája az egész Monarchia, patriotizmusa a dinasztia iránti feltétlen lojalitás, politikai eszménye az abszolutisztikusan igazgatott, „nemzetek feletti” Gesamtstaat volt, amely szemében a haladást, a széthúzó partikuláris érdekek fölött és ellenében az „összesség” érdekeit, a „közjót” biztosítja. Az „übernationale Gesamtstaat” a valóságban ugyan a német hegemoniát megvalósító dinasztikus nemesi államot jelentette, a bürokrácia mégsem a születési arisztokráciának, nem a földbirtokos nemességnek, hanem a kifejlődő osztrák-német burzsoáziának, a „harmadik rendnek” a feudális abszolutizmus viszonyaihoz idomult képviselője volt. Viszonylagos önállóságát és politikai súlyát nagyrészt az abszolutisztikus rendszernek, az abszolút uralkodónak köszönhette. De ebben rejtett nagy gyengéje is: az uralkodói abszolutizmusnak — a Gesamtstaat fenntartását biztosító erőnek és módszernek — a szolgálata a feudális erőkhöz kapcsolta és szárnyát szegte polgári jellegű reformtörekvéseinek.

Az abszolutisztikus centralista irányzathoz sok rokonvonás fűzte az osztrák-német liberális burzsoázia és értelmiség politikai törekvéseit. A liberális burzsoázia a feudális abszolutizmus felszámolására, polgári alkotmányosság bevezetésére, azaz a hatalom birtoklására törekedett, de meg akarta tartani hegemoniáját az egész Monarchiában, valamennyi elnyomott nemzet felett.⁹ A liberális burzsoázia *alkotmányos centralista* irányzata tehát a Gesamtstaat megvalósítását, a Monarchián belüli német és a Németországon belüli osztrák hegemonia biztosítását, az ún. „nagy-német koncepciót” illetően megegyezett az abszolutisztikus centralizmussal, és ezeken a szálakon keresztül a dinasztiahoz, az ancien régime erőihez is kapcsolódott. Az érdekek széles sávú egybeesése folytán a két irányzat kompromisszumának is kialakult a társadalmi és,

⁷ Az abszolutisztikus centralizmusra és bázisára: *Redlich*: i. m. I/1. 21., 38–39. 474., 477. skk. o. — *Franz*: i. m. 13–14., 37–38. és főként 142–145. o. — *Bibl Viktor*: Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Wien. 1911. 8–11. o.

⁸ Az ausztriai bürokráciáról kitűnő jellemzést ad *Engels*: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban c. munkája, Bpest. é. n. 61–62., 67. o. és *Jászai, Oscar*: The dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago. 1929. 163–168. o., továbbá az előző jegyzetben említett művek.

⁹ Az alkotmányos centralizmusra és az osztrák-német polgárság politikai fel-fogására is nagyrészt a már említett munkák tartalmaznak bőszéges anyagot. Így *Redlich*: i. m. I/1. 75–76., 80., a 2. rész 2. fejezete 89. skk., főként a 104–105. és 144–148. o. — *Franz*: i. m. voltaképpen egészében ezt a problémát tárgyalja, főként a 22–32. és a 145–152. lapokon. — *Schlüter*: i. m. I. k. (Niederösterreich), főként a 21–24. és a 35–36. o., valamint *Bibl* idézett könyve. Mindezekből a munkákból kitűnik, hogy az 1848-as forradalom előtt az osztrák-német liberális alkotmányos mozgalomban két áramlat fonódott össze: egy rendi-konzervatív, amelynek bázisát az ausztriai kis- és középnemesség alkotta, és a kifejlődő burzsoáziától képviselt polgári-liberális áramlat. Vö. *Franz*: i. m. 37–38. o.

személyi képviselője, főként a burzsoá-liberális jogászai értelmiség körében, pl. olyan politikusok, mint a polgári sorból hivatali nemessé avanszált Alexander Bach, vagy a kismemesi hivatalnokcsaládból származó, lovaggá emelt Anton Schmerling. Amíg létérdekei és hagyományai szinte beleoltották a felfelé való megalkuvást, lefelé, a néphez, a parasztsághoz, az agrárkérdés demokratikus megoldásához sem érdekei, sem kapcsolatai nem fűzték a liberális burzsoáziát. Sőt, a proletariátus első nagyobb megmozdulásai, s az elnyomott nemzetek mind határozottabb alakot öltő nemzeti követelései tudatosították benne a mögötte gyülekező ellenséges erők veszélyét. Az alkotmányos — polgári-liberális — irányzat fő ellentmondása abban állt, hogy az osztrák-német burzsoázia — „oly rest, gyáva és lassú” fejlődése,¹⁰ gyengesége miatt — nem volt képes a centralizációt és alkotmányosságot, a hegemoniát és liberalizmust egyszerre és együttesen megvalósítani: az egyikért a másikat fel kellett áldoznia.

Amint az abszolutisztikus centralista irányzat mellett, sokban egyezve, sokban különbözve, kialakult az alkotmányos centralista irányzat, úgy a feudális-arisztokratikus föderalizmus mellett is létezett egy bizonyos tekintetben hasonló, de lényegében ellentétes irányzat: a *polgári-liberális — alkotmányos — föderalizmus*. Ez utóbbi a szláv és román, elsősorban a cseh burzsoázia és értelmiség vezetésével, a kispolgári-paraszti tömegekre támaszkodva a nemzeti autonómia kivívását, a Monarchia alkotmányos föderatív állammá alakítását tűzte célul.¹¹ A polgári átalakulás időszakában ez az irányzat a nemzetiségek burzsoá rétegeinek gazdasági és politikai gyengesége, fejletlensége miatt ugyan nem tudott érvényesülni az uralkodó nemzetekkel szemben, de célkitűzése: a Monarchia nemzeti egységekre bontása, megegyezett a kapitalizmus uralkodó tendenciájával. A kezdeti gyengeségből fakadó ellentmondása abban nyilvánult meg, hogy az osztrák-német és magyar vezető osztályok nacionalista hegemoniájával szemben a feudális föderalizmusban és az abszolutisztikus dinasztiaiban keresett támaszt és szövetségest. Miként a centralista irányzatoknál is megvoltak, úgy a föderalistáknál sem hiányoztak az összekötő kapcsolatok, a kompromisszum képviselői, pl. a csehéknél a mérsékelt liberális Palacký vagy Rieger, a horvátoknál Gaj. Liberális korlátai és a feudális erőkhöz fűződő kapcsolatai a nemzetiségi burzsoáziát is alkalmatlanná tették az agrárkérdés demokratikus megoldásának képviselőjére.

Az alkotmányos, polgári liberális centralista, ill. föderalista irányzat között állt, de mindkettőtől élesen elhatárolódott a magyar nemzeti küzdelmet vezető liberális nemesség *dualisztikus* irányzata.¹² A burzsoázia funkcióját

¹⁰ Marx: A burzsoázia és az ellenforradalom. Marx - Engels Válog. Műv. I. Bpest. 1949. 45. o. Vö. még Engels: i. m. 66. és 68. o.

¹¹ A polgári-liberális föderalizmus programját, az „ausztroszláv koncepciót” elsősorban Palacký munkáiban találhatjuk meg. Így Palacký, Franz: Gedenkbücher. Prága. 1876. 149 - 155., 169 - 176., 206 - 214. és ugyanőtöle: Oesterreichische Staatsidee. Prága, 1866. 22 - 23. és 57 - 70. o. Az arisztokratikus föderalizmustól való elhatárolódásra a Gedenkbücher 135 - 142., 147 - 148. o. és a Staatsidee 39. o. - Erre az irányzatra I. továbbá Redlich: i. m. I/1. 98 - 101., 106 - 110., 116 - 119., 124 - 132., 148 - 152.; az illirizmusra 208 - 217. o. és I/2. 25 - 26., 30 - 32., 40 - 45. o. - Kann: i. m. II. k. 3 - 21. o. - Taylor, A. J. P.: The Habsburg Monarchy 1815 - 1918. London. 1942. 103 - 110. o. - Schlesinger: i. m. 160 - 164., 169 - 171. o. - Fischel, Alfred: Der Pan-slawismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart - Berlin. 1919. 232 - 245., 253 - 254., 261 - 280., 283 - 291., 323. skk. o.

¹² Ez a megjelölés alkalmasint szokatlannak tűnik, hiszen történetírásunk a liberális nemesség vezette nemzeti mozgalmat nem nevezi „dualisztikus” irányzatnak. Ez az álláspont, ha Magyarországot önmagában, monarchiai helyzetétől elszakítva vizsgáljuk.

betöltő magyar nemesség álláspontja a centralizált német Gesamtstaat tagadásában, a polgári alkotmányosság követelésében egyezett a polgári federalizmussal, mégis mindenféle federalizmus ellensége volt, mert a nemzeti autonómia elvének érvényesülése a magyarországi nemzetiségek feletti uralmát — sőt egész nemesi osztályuralmát — veszélyeztette volna. Ezért a magyar dualisztikus irányzat a centralizmust kívánta megosztani, a Habsburg-ház jogára alatt perszonális uniót kívánt létesíteni a német vezetésű ciszlajtán és a magyart uraló transzlajtán államok között.¹³ De éppen ebben a kétfrontos harci pozícióban, a német centralizmussal és nemzeti federalizmussal való egyidejű szembenállásban, a saját nemzeti önállóságért és a többi elnyomottak nemzeti jogai ellen vívott harcban rejtett a dualisztikus magyar irányzat fő ellentmondása. Ennek megfelelően a magyar nemzeti mozgalom voltaképpen két irányzatot olvasztott magába: a következetes függetlenségit — amelynek előbb-utóbb el kellett jutnia a Habsburg-monarchia s az ennek keretei között kialakítható dualisztikus berendezkedés tagadásáig — és a monarchikus nagyhatalmi irányzatot, amelynek a magyarországi hegemonia megtartása érdekében előbb-utóbb le kellett mondania a függetlenségről, a nemzeti szuverenitás teljességéről.¹⁴ A magyar nemzeti küzdelem elszigeteltségének, történelmi katasztrófáinak egyik döntő oka az volt, hogy a nemzeti függetlenség biztosítása és a nemzetiségi elnyomás fenntartása közti ellentmondást nem tudta megoldani.

Az említett irányzatoktól jellegében, társadalmi és nemzeti programjában jelentősen különbözött a *polgári-demokratikus nemzeti-republikánus* irányzat, amely az 1840-es évek folyamán, a forradalom küszöbén szakadt le a libe-

indokolt is. De egész monarchiai viszonylatban, a különböző nemzeti irányzatok együttesét, ellentéteit és kölcsönhatásait tekintve, számunkra a „dualisztikus” megjelölés tűnik a valóságot kifejezőbbnek, azzal, hogy világosan meg kell különböztetnünk a Monarchia dualista átalakításának 1848-as haladó — és 1867-es antidemokratikus megoldását. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy *Engels* is megemlíti az osztrák államszerkezet különállót, „veszedelmes alkatrészt”-ét: a magyar alkotmányt, i. m. 66. o. Figyelmet érdemlő fejtegetéseket tartalmaz erre nézve *Redlich* id. munkája is a ciszlajtán és transzlajtán rész különböző közjogi állásáról, a „történelmi dualizmusról”, amely szerinte kezdettől jellemezte a monarchiai államrendszert. Vö. i. m. I/1. 82—83. o. Hasonló értelemben fogja fel a dualizmust *Renner, Karl: Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Wien—Leipzig, 1906 munkája.

¹³ A magyar nemzeti mozgalom kifejlődését és jellemvonásait történettudományunk sokoldalúan feltárta. Ehelyütt csak a legújabb összefoglalásra hivatkozunk: Magyarország története II. Magyarország újkori története 1790—1849. Szerk. *Mérei Gyula* és *Spira György*. Bpest. 1957. 280—299. o.

¹⁴ A liberális nemesség vezette nemzeti mozgalom, amely 1848 tavaszán nagyjából még egységes volt, a továbbiakban, főként a szabadságharc idején megbomlott. A két irányzatra szakadást formálisan az 1849. április 14-i trónfosztás rögzítette. Kossuth és függetlenségi hívei felismerték, hogy a Habsburg-dinasztia — és Ausztria — nagyhatalmi állása „inkompatibilis” Magyarország függetlenségével. A monarchikus irányzat képviselői viszont azt ismerték fel — már 49-ben, s még világosabban a következő évtizedekben —, hogy a dinasztia és Ausztria nagyhatalmi állása szoros junktimban van a magyar földbirtokos uralkodó osztály hatalmi pozícióinak megőrzésével. Vö. Kossuth Lajos iratai, VII. k. Bpest, 1900. 277—278., 345—348. o.; VIII. k. Bpest, 1900. 42., 43—45. o. ill. A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. X. k. Bpest, 1898. 278—284., 624—626., 632—635. o. — *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora 1867—1918*. Bpest, 1934. I. k. 5—12. o.; továbbá a 34. jegyzetünkben található utalások.

rálisokról és tömörült forradalmi klubok, csoportok köré.¹⁵ Ez az irányzat a feudális abszolutizmus gyökeres felszámolását, a Monarchia széttörését és a nemzeti függetlenség kivívását tűzte célul. Vezetői a radikális értelmiség, az egyetemi ifjúság köréből kerültek ki, akik a kispolgárságot, a városi plebejus elemeket, a születőben levő munkásságot kívánták forradalmi célkitűzéseik támogatására megnyerni. A Bécsben, Prágában, Pesten és másutt szervezkedő forradalmi köröknek, kluboknak 1848 előtt nem volt számottevő politikai befolyásuk, egymással sem állottak szervezett kapcsolatban.

A fenti elemzés bizonyos fokig korrigálja, konkrétabbá teheti a monarchiai erőviszonyokról, politikai irányzatokról alkotott képünket. Történetírásunk eddig Ausztriában két irányzatot különböztetett meg, a centralista és a federalista irányzatot, és a monarchiai összefüggésektől meglehetősen elszakítva tárgyalta a magyar függetlenségi küzdelmet. A fent elmondottakból most azt a következtetést kívánjuk levonni, hogy a Monarchiában a polgári forradalom korszakában nem egy, hanem két centralista, nem egy, hanem két federalista irányzat volt, közöttük — de velük szemben — állt a magyar dualisztikus irányzat, — és valamennyiükkel ellentétben, de egymástól is elszigetelve működtek a különböző forradalmi demokratikus csoportok.

Tudatában vagyunk annak, hogy fenti kategorizálásunk és jellemzésünk, mint minden bonyolult történelmi folyamat fő tendenciáinak általánosítása, a sematikus elnagyolás veszélyét rejti magában: túlságosan általános, nincs tekintettel az egyes irányzatokon belüli különbségekre, árnyalatokra, az irányzatok közti kapcsolatok és átmenetek sokféleségére. Tanulmányunk e nagyönis rövidre szabandó bevezetésében azonban nem a történelmi folyamat konkrét ábrázolására, hanem a fő tendenciák kiemelésére, egyes problémák érzékeltetésére kellett szorítkoznunk. Nem tettünk pl. említést a parasztságról, amely pedig az egész polgári átalakulás tömegerejét szolgáltatta, fontos szerepet játszott a feudális viszonyok alapjainak felszámolásában, s főként a teljes restauráció megakadályozásában. A soknemzetiségű Monarchia válságának — tanulmányunk voltaképpeni témájának — központi kérdése azonban már a polgári átalakulás korszakában is a *nemzeti kérdés* volt. Ebben a vonatkozásban ugyan kétségtelenül nagy jelentőségű az egyes társadalmi vezető osztályok viszonya a parasztsághoz, az egyes politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben, de maga a parasztság, úgy véljük, a nemzeti kérdésben — tágabb értelemben: a Monarchia fennmaradásának vagy felbomlásának kérdésében — egyik vagy másik irányzat tartalékát alkotta, vagy közömbösen viselkedett. Figyelmünket tehát elsősorban a nemzeti kérdés rendezésével kapcsolatos stabil irányzatok elemzésére igyekeztünk — és igyekszünk a továbbiakban is — fordítani.

*

Az 1840-es évek második felében a soknemzetiségű, feudális abszolutisztikus Monarchia rendkívül súlyos válságba jutott. Az 1848. évi forradalom aztán hatalmas erővel tűzte napirendre a feudális abszolutizmus felszámolását, a nemzeti kérdés demokratikus rendezését s ezzel a Monarchia felbontásának, sőt megdöntésének lehetőségét is. A társadalmi és nemzeti küzdelmek

¹⁵ Magyarország története. II. Szerk. Mérei Gy. és Spira Gy. 299–303. o. — J. V. Frič: Emlékeim. Szerk. Kovács Endre. Bpest. 1951. 34., 49–50., 64–65 skk. o. — Violand, Ernst: Die sociale Geschichte der Revolution in Oesterreich. Leipzig. 1850. 65–67., 76–83 skk. o.

kiéleződése során a feudális és abszolutisztikus erők az ellenforradalom, a polgári-demokratikus erők és a magyar nemzeti irányzat a forradalom táborába tömörültek. Az osztrák-német alkotmányos centralista és a szláv—román polgári föderalista irányzat a két tábor között helyezkedett el.

A magyar dualisztikus irányzat az európai forradalmaktól teremtett új helyzetben, főként Itália és Németország közeli egyesítésére és a Monarchia várható szétesésére számítva, kezdetben egy magyarközpontú birodalom létesítésére, a „nagy magyar koncepció” megvalósítására törekedett.¹⁶ A nemzeti önállóság ellen indított ellenforradalmi támadás azonban a függetlenség következetes híveit állította a harc élére és elvezette őket az ellenforradalommal való szakításhoz, a forradalmi önvédelmi harchoz, s a harc logikája a „nagy magyar koncepcióról” való lemondáshoz, a Monarchia széttörésének s a demokratikus irányzatokkal való — bár meglehetősen tétova és következetlen — megegyezésnek az útjára. Mindazonáltal a magyar függetlenségi irányzat a fő ellentmondást, a kétfrontos harcot, az elszigeteltséget nem tudta megoldani s a fegyveres harcban végülis alulmaradt.

A különböző nemzetek radikális, polgári-demokratikus csoportjainak befolyása a forradalom kiélezett helyzeteiben, válságos pillanataiban megsokszorozódott, forradalmi fellépésük mindenütt előrevitte a polgári átalakulás ügyét, mégis, bázisuk fejletlensége, szervezetlensége miatt a forradalom egész menetének jakobinus irányt adni, a vezetőszerpet tartósan megszerezni nem tudták

Az osztrák-német centralista és a szláv föderalista burzsoázia a forradalom és ellenforradalom között ingadozva-örlődve, rendkívül ellentmondásos helyzetben volt. Előbbi a monarchiai és németországi hegemonia, a nagynémet koncepció megvalósítására törekedve, utóbbi a monarchiai szláv túlsúlyt biztosító ausztrószláv koncepció ábrándját kergetve, mindinkább az ellenforradalom felé hátrált s a régi renddel való alkotmányos kompromisszum útját kereste. Az alkotmányos centralista és föderalista irányzatok egymással és a dinasztiaival való megegyezésének liberális elképzeléséből született meg a kremsieri alkotmánytervezet.¹⁷ E tervezettől nem lehet elvitatni bizonyos haladó vonásokat, bár a forradalom adott szakaszában — 1849 elején — az alkotmánytervezet már nem elégítette ki a forradalomtól felvetett követelményeket. Az alkotmányt azonban csak az ellenforradalom elleni aktív harccal lehetett volna megvalósítani. Minthogy ettől mind az osztrák-német, mind a szláv liberális burzsoázia távol állt, a tervezet csak tervezet maradt, e burzsoá irányzatoknak pedig be kellett hódolniuk az abszolutisztikus ellenforradalom előtt.¹⁸

¹⁶ *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest. 1957. 14—16., 19., s főként a 81—87. o.

¹⁷ Az alkotmánytervezetet közli *Bernatzik, Edmund*: Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien. 1911. 115. skk. o. — Összeveti a korabeliekkel *Hellbling, Ernst C.*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956. 349—351. o. — A kremsieri birodalmi gyűlés történetével részletesen foglalkozik *Redlich*: i. m. I/1. 3. rész és *Kann*: i. m. II. 21—39. o.

¹⁸ Kremsier értékelésére l. *Engels*: i. m. 151—152. o., *Redlich* és *Kann* id. munkáit. Palacký a Gedenkbücher-ben közli a kremsieri gyűléssel és alkotmánytervezettel kapcsolatos iratait, ugyanitt önkritikusan emlékezik meg a kremsieri „illúziókról”, 265. o. Jogos szkepticizmussal, sok találó megjegyzéssel jellemzi a kremsieri gyűlést, a kormányt és az „alkotmányos” manőverezést *Bíbl, Viktor*: Der Zerfall Österreichs. II. Von Revolution zu Revolution. Wien. 1924. 174—195. o.

Az ellenforradalom jól ki tudta használni a forradalmi erők megosztottságát, a burzsoá liberális és a demokratikus irányzatok belső ellentmondásait és egymás közti ellentéteit. Hadseregére támaszkodva, a nemzetközi reakció határozó politikai és katonai segítségével az ellenforradalom — ezen belül az abszolutisztikus centralista irányzat — végülis felülkerekedett.

1848 a soknemzetiségű Habsburg-monarchia első nagy krízise volt, amikor a Monarchia léte, fennmaradása is kérdésessé vált. A fenntartás, átalakítás vagy felbomlasztás különböző megoldásaival kapcsolatos politikai irányzatok forradalmi összecsapása során világosan feltárult mindegyikük belső ellentmondása, gyengesége, a Monarchia polgári átalakításáért ill. felszámolásáért küzdő erők összehonyolódottsága. Kitiűnt, hogy önmagában egyik irányzat sem elég erős programjának — az irányzatot hordozó osztályok, rétegek hegemoniájának — tartós védelmezésére, érvényesítésére ill. konszolidálására. A feudális abszolutizmussal — amely nemcsak elavult, de egységes sem volt — valamennyi polgári irányzat szembenállt, anélkül, hogy egymás közti ellentéteiket áthidalva egységes frontot alkottak volna a közös ellenség ellen. Lényegesnek tartjuk kiemelni, hogy a polgári liberális irányzatok — eltekintve a harc egyes kielezett időszakaitól, a radikális demokratikus erők befolyásának időleges érvényesülésétől — nem törekedtek a Monarchia széttörésére. Ennek okát a kapitalista fejlődés kezdetlegessége, s így a nemzeti mozgalmak gyengesége, fejletlensége mellett abban véljük fellelhetni, hogy a Monarchia, bár elsősorban az elnyomást, a gátat és korlátozást jelentette, de bizonyos gazdasági vagy politikai előnyöket is nyújtott, vagy előnyökkel kecsegtetett a keretei között élő nemzetek, legalábbis a fejlettebbek, erősebbek számára. Sőt a legerősebb nemzetek, a németek, a magyarok, a csehek, a délszlávok a Monarchiát saját nacionalista hegemoniájuk keretének is szánták; a nagynémet, a nagymagyar és az ausztrioszláv koncepció egyaránt a Monarchiát akarta nemzeti expanziója számára átalakítani és felhasználni.

Mindez arra vezetett, hogy a polgári átalakulás időszakában, bár a soknemzetiségű Monarchia felbomlása objektíve a történelem napirendjére került, széttörésének feltételei még nem érettek meg. Polgári átalakítását, ill. a monarchiai burzsoá-rendszer konszolidálását csak az egymással szembenálló irányzatok valamiféle kombinációjával, kompromisszumával lehetett megoldani.

*

A forradalom leverése után bevezetett ellenforradalmi neoabszolutizmus nem törekedett az ancien régime teljes restaurálására. Elfogadva a megmáshatatlant, a jobbágyfelszabadulást, a polgári jogegyenlőséget, de egyúttal mentve a menthetőt, a feudális maradványokat, a nagybirtokrendszert — az ellentétes osztályérdekek és nemzeti törekvések között egyensúlyozó, az osztályoktól és nemzetektől *látszólag* független, kívülük és felettük álló hatalmat igyekezett kiépíteni. Ezt — az alapon végbemenő folyamatoknak megfelelően — a feudális államhatalmi rendszerről a burzsoá rendszerre való átmenetként jellemezhetjük.

A politikai vezetést közvetlenül az uralkodó és a tőle függő hivatalnokikatonai bürokrácia tartotta kezében, amely most a fegyverekre támaszkodva erőszakolta a Monarchia népeire a centralizált Gesamtstaatot.¹⁹ Ezzel azonban

¹⁹ Vö. *Bernatzik*: i. m. 44–50. sz. okmányok. — *Redlich*, i. m. I/1 382–448. o. — *Franz*: i. m. 85–88. o. — *Bibl*: i. m. 211. skk. o.

egyáltalán nem oldotta meg a polgári átalakulás évtizedes problémáit, a Monarchia 48-as válságát. Sőt a neoabszolutizmus — a jozefinista Gesamtstaat, a metternichi Polizeistaat és az ellenforradalmi katonai diktatúra szerencsétlen keveréke — egyenesen *elmélyítette* a válságot. Így az 1859. évi olaszországi háborúban elszenvedett *vereségtől*, a nemzeti mozgalmak újabb fellendülésétől megingatott egyensúly helyreállítása s a pénzügyi csőd elkerülése végett elkerülhetetlenné vált a lényegében változatlanul továbbélő politikai irányzatok egyikével való megegyezés, valamiféle alkotmányosság bevezetése. Az első kísérlet, az 50-es években kissé háttérbeszorított konzervatív monarchiai arisztokrácia bevonása a kormányzásba s a feudális-arisztokratikus föderalizmus programját megtestesítő októberi diploma kiadása, eleve kudarcra volt ítélve. Akiknek a megnyerését leginkább remélték, a *magyarok* visszautasították a diplomát: a liberális nemesi vezető osztály az 1848-as alkotmány alapján állott.²⁰ Élesen ellenezte a diplomát az osztrák liberális burzsoázia — bizalmatlannak mutatkozott iránta a pénzburzsoázia is — és nem értett vele egyet a centralista bürokrácia sem.²¹ E többrétű, nagyliatalmú ellenzék befolyásának tudható be, hogy a diploma sohasem lépett életbe. A dinasztianak a feudális-arisztokratikus föderalizmussal kötött szövetsége néhány hónap alatt megbukott, hogy az ellenkező irányzatú „alkotmányos” kísérletnek adjon helyet. Az irányváltozás látható jele Schmerlingnek, a burzsoázia bizalmát bíró vezető hivatalnoknak államminiszteri kinevezése, államjogi kifejeződése pedig az októberi diplomát módosító új „alkotmány”: a februári pátens kibocsátása volt.²²

A két okmány közti különbséget, a februári pátens centralista jellegét a legtöbb régi munka és marxista történetírásunk is helyesen konstataálta. Aligha mondható ugyanez el az irányváltozás és pátens osztálytartalmának elemzésével kapcsolatban. Az irányváltozás és a pátens, valóban, általában a föderalizmus, különösen pedig a magyar nemzeti mozgalom fenyegető fellendülése ellen irányult. Tartalmát azonban nem a konzervatív arisztokráciának az osztrák nagyburzsoázia megnyerésére tett engedményei, nem ennek a két irányzatnak a megegyezése, hanem az abszolutisztikus és az alkotmányos centralizmus, az osztrák-német bürokrácia és nagyburzsoázia kompromisszuma alkotta.²³

Az egész alkotmányos manőverezésre, nevezetesen az új februári „alkotmányra” éppen az nyomta rá a bélyegét, hogy az uralkodói abszolutizmus kénytelen-kelletlen engedményeként, a centralisztikus irányzatok bábáskodásával jött a világra, azzal a rendeltetéssel, hogy megfelelő garanciát nyújtson

²⁰ A diplomát közli *Bernatzik*: i. m. 223. skk. o., előzményeit és a diplomát ismer-teti *Redlich*: i. m. I/1. 463–464., 487. skk. o. — Behatóan elemzi *Eisenmann, Louis*: Le Compromis austro-hongrois de 1867. Paris. 1904. 232–243. o. — A diploma fogad-tatására l. *Redlich*: i. m. 471–472., 672–673. skk. o., *Eisenmann*: i. m. 243–253. o. és *Lukács János*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bpest. 1955. 249–269. o.

²¹ *Franz*: i. m. 123–124. o.

²² Uo. 124–126. o., *Redlich*: i. m. I/1. 6. rész 4–5. fejelet. A pátent közli *Bernatzik*: i. m. 255. skk. o.

²³ Erre nézve igen konkrét és meggyőző anyagot nyújt *Redlich*: i. m. I/1. 6. rész 4. fejelet. (Der Verfassungsentwurf zum Februarpatent in der Ministerkonferenz), amelyből világosan kitűnik a magyar ókonzervatívok vezetete föderalisztikus irányzat teljes veresége a burzsoá és bürokratikus centralista irányzatokkal szemben. Vö. még *Franz*: i. m. 22. 125., 266–269. o. és *Eisenmann*: i. m. 268. o.

a nemzetközi és hazai pénzburzsoáziának az állami pénzügyek alkotmányos ellenőrzését illetően, hogy valamennyire kielégítse a Monarchia népeinek, polgárságának alkotmányos igényeit, de ugyanakkor lényegesen ne korlátozza az abszolutizmus hatalmát, ne veszélyeztesse a Monarchia egységét és centralizációját. Ilyen alkotmányt szerkeszteni, s ezen az alapon kormányozni a legnehezebb közjogi-politikai bűvészműtárványok közé tartozott. Nem csoda, ha Schmerling „alkotmányos” műtárványa sem sikerült.²⁴

A Schmerling-kormány, az osztrák-német liberális burzsoáziával — úgy-ahogy — szövetséges centralista bürokrácia kormánya, semmit sem oldott meg a lényegében továbbra is abszolutisztikus rendszer válságából. Sőt, ahogy nyilvánvalóvá vált eredménytelensége a magyar kérdésben — hiszen az ingtag lábbon álló abszolutizmus visszaerőltetését aligha lehetett eredménynek elkönnyvelni —, továbbá a pénzügyi helyzet szánálásában, ahogy szaporodtak kudarcai a belpolitikában és a nagynémet orientációjú külpolitikában, úgy nőtt az elégedetlenség, az ellentét a kormánypartban, a Reichsratban, az uralgó osztályok soraiban a kormánnyal szemben.²⁵

A mi történetírásunk a neoabszolutizmus válságát és a kiegyezés előzményeit eddig főként a magyarországi osztályviszonyok és politikai viszonyok elemzése alapján, a magyar történelem oldaláról vizsgálta. Mi most osztrák oldalról, a Monarchia politikai vezető rétegei, irányzatai szempontjából igyekszünk megközelíteni, vagy inkább kiegészíteni a kiegyezéshez vezető út történelmi képét.

Első kérdésünk az, hogy mi készítette az osztrák-német burzsoáziát az 1848-as és 1861-es álláspontjának megváltoztatására, a dualizmus elfogadására.

Az osztrák-német burzsoázia — a Monarchia viszonylag legerősebb burzsoá osztálya — sem alkalmasnak, sem hajlandónak nem bizonyult a monarchiai polgári átalakulás vezetésére. Sőt, a polgári forradalom korszakának döntő kérdéseiben és pillanataiban egyenesen retrográd szerepet töltött be. Nem szükséges részletesen elsorolni — Marx és Engels sokszor és sokoldalúan megvilágította — a német burzsoázia fejlődésbeli visszamaradottságának, filiszter jellegének és politikai gyávaságának történelmi okait. Mindez vonatkozik természetesen az osztrák-német burzsoáziára is. De a XIX. század derekán, a forradalom, majd a neoabszolutizmus idején nemcsak fejlődési zavarokról, nemcsak objektív akadályokról és gyengeségről volt szó. Az osztrák-német burzsoázia ezidőtájt már rendelkezett akkora gazdasági és politikai erővel, hogy — maga mögött tudva a nemzetközi pénzburzsoázia és a monarchiai nemzetek hatalmas erejét, az egész európai haladó közvélemény támogatását — leszámoljon a feudalizmussal, az abszolutizmussal, és következetesen végigvigye a polgári átalakulást. Ezt a burzsoáziát azonban nem a feudális és abszolutisztikus erőkkel, hanem a társadalmi és nemzeti haladó erőkkel szembeni gyengeségének tudata készítette a megalkuvásra. Ez a burzsoázia nem akart leszámolni a régi rend maradványaival, az abszolutizmussal, mert a dinasztikus abszolutisztikus centralizmusban a monarchiai nemzeti hegemóniájának, fő kizsákmányolóí privilegiumának legbiztosabb támaszát látta.

Nyugat-Európában a polgári átalakulás során a polgári és nemzeti szabadságjogok, az egyenlőség és egység együttesen jelentkeztek. A polgári és nem-

²⁴ Az új alkotmány és a Schmerlingi „liberalizmus” találó bírálatát adja Eisenmann: i. m. 295–304. o.

²⁵ Uo. 367–376., 382–384. o. és Franz: i. m. 273–281. o.

zeti elv többé-kevésbé egybeesett a Monarchia elnyomott nemzeteinek liberalizmusában is. Nem így az osztrák-németekében. Az ő liberalizmusukban ellentétben állt egymással az egyéni polgári és a nemzeti egyenlőség, a polgári állam és az állami egység. Az osztrák-német liberális mozgalom minden haladó erőt megbénító nagy belső konfliktusa az volt, hogy vagy megteremti a feudális és abszolutisztikus erőket félreállító liberális rendszert, de lemond a neizetelnyomó centralizált Gesamtstaatról, a közép-kelet európai hegemoniáról, — vagy ragaszkodik a centralizált Gesamtstaathoz, de lemond a nyugati mintájú polgári liberalizmusról, megeleégszik a felülről kapott látszat-alkotmányossággal, a politikai hatalomban való részesedés morzsáival.²⁶

Az osztrák-német liberális burzsoázia ezt a dilemmát sohasem tudta megoldani. Sokat ingadozott a két alternatíva között, de 1865-ig mindig a Gesamtstaat inellett kötött ki, behódolt az abszolutizmus előtt. A liberális burzsoázia egy része, a deutschliberale Verfassungspartei balszárnya azonban már a 60-as évek első felében, a permanens válság hatására kezdte pedzeni, hogy a Schmerling-kormánytól sem enyhített válságból a magyarokkal való megegyezésben kell keresni a kiutat. Néhány közeledési kísérlet is történt, főleg a párt ún. autonomista csoportja részéről.²⁷ Hogy döntő lépésre nem tudták elszánni magukat, annak fő oka — a Gesamtstaathoz való makacs ragaszkodás mellett — a németországi hegemonia kérdésének eldöntetlensége volt.

A németországi hegemonia nem csupán néhány tartományt, nemcsak egy nagy piacot jelentett, hanem elsősorban az európai vezető nagyhatalmi pozíció vágyalmának teljesülését s az ingatag monarchiai hegemonia tartós megszilárdítását. Németország erőforrásainak birtokában, a német burzsoázia egészével összefogva, talán lehetőség nyílott volna a hatalom teljességének megragadására és alkotmányos gyakorlására, — s egyúttal a centralizált Gesamtstaat fenntartására, konszolidálására is. A monarchiai nagynémet centralista irányzatok közvetlenül nem Schmerling bukásával, nem a Magyarországgal való alkotmányos konfliktusban, hanem Sadovánál szenvedtek döntő vereséget.

Az 1866. évi porosz—osztrák háború lényegesen megváltoztatta az osztrák-német liberális mozgalom belső erőviszonyait, döntő módon hozzájárult az évtizedes dilemma — részleges és időleges — eldöntéséhez. Már a Schmerling-kormány magyarországi kudarca, 1865-ben bekövetkezett bukása, majd az 1861-es „alkotmány” felfüggesztése és az újabb arisztokratikus-föderalista kísérletezés a Belcredi-kormány alatt, a Verfassungspartei alkotmányos balszárnyát tolta előtérbe²⁸; az 1866-os vereség hatására a liberális burzsoázia zöme — ha kelleetlenül is — számot vetett az abszolutizmussal szövetségben fenntartott teljes centralizáció végzetes következményeivel. Ez a számvetés természetesen nem vezetett a polgári átalakulás feladatainak következetes vállalására, csupán a viszonylag legkisebb engedmény: a magyar dualisztikus irányzattal — a legerősebb nemzeti mozgalommal — való megegyezés szükségességének elfogadására. 1866-ban az osztrák-német liberális burzsoázia kénytelen volt lemondani az egységes állaniról, hogy megtarthassa az egész

²⁶ Franz: i. m. 282—283. o.

²⁷ Uo. 237., 358—359. o. és Eisenmann: i. m. 379—382. o.

²⁸ Franz: i. m. 292—294. o.

államot, kénytelen volt megosztani az addig osztatlan centralizációt, hogy megőrizhesse magát a centralizációt, elsősorban a ciszlajtán tartományokban.²⁹

A második kérdésünk, hogy mi készítette az uralkodót és a bürokrácia vezető rétegét az abszolutisztikus Gesamtstaat feladására. Az a válasz, hogy a rendszer egyre mélyülő válsága és az 1866-os vereség, lényegében helytálló. A háborús vereség katonailag, pénzügyileg és politikailag, valóban, olyan kényszerhelyzetet teremtett, amelyből csak kényszeregyezséggel, a legerősebb hitelezők, az osztrák nagyburzsoázia és a magyar liberális nagy- és középbirtokos osztály kielégítésével lehetett szabadulni.³⁰ E választ azonban, legalábbis a bürokráciát illetően, pontosabbná tehetjük. A bürokrácia politikai állása a forradalom után némiképp megváltozott. Míg 1848 előtt és a forradalom alatt az ancien régime, az abszolutizmus védelme a bürokráciát sok szállal kötötte a feudális arisztokráciához, a forradalom után, az alapvető feudális viszonyok megszűntével jobban kidomborodott e réteg polgári jellege. A szövetségest is már a Schwarzenberg—Bach-kormány idején, méginkább Schmerling alatt az osztrák liberális burzsoáziában kereste, és határozottan szembefordult mindenféle föderalizmussal.³¹ Az 1859-es krízis és Bach bukása, majd a Schmerling-kormány 1865-ös bukása — a bürokrácia politikai vezető rétegének veresége — meggyőzte arról, hogy az abszolutisztikus centralizmus erői nem elégségesek az egységes Monarchia fenntartásához. Az 1866-os katonai vereség pedig beláttatta vele, hogy a nagynémet centralizmus majdani valóráváltásának egyedül lehetséges útja a Monarchia belső helyzetének konszolidálása. Ezért fogadta el, kelletlenül és fenntartásokkal, a legfontosabb dinasztikus és centralista kulcspozíciók biztosítása fejében az osztrák alkotmányos centralisztikus és a magyar dualisztikus irányzattal való kiegyezés gondolatát.³²

A harmadik kérdésre, a magyar liberális mozgalom belső fejlődésének, a 48-as állásponttól való eltávolodásának okaira marxista történettudományunk — részleteiben még nem elég alapos, de a lényeget tekintve — meggyőző választ adott. A magyar nagy- és középbirtokosok azért hajlottak a kiegyezésre, a nemzeti önállóság lényeges kellékeinek elalkuvására, hogy megőrizhessék, megszilárdíthassák uralmukat az ország elnyomott osztályai és nemzetei felett.³³ A kiegyezés alapgondolata — nevezhetjük akár „67-es koncepciónak” is — az volt, hogy a „magyar nemzet” — vagyis az uralkodó osztályok „történelmi” uralma — csak akkor maradhat fenn, ha Magyarország *nagyhatalomként*, illetve egy *nagyhatalom* egyenjogú részeként, *szövetségeseként* léphet fel a belső és a határokon kívüli elnyomott nemzetekkel szemben. A nagyhatalmi súlyt adó szövetséges az adott viszonyok között, a cári Oroszország szomszédságában, a szláv népek gyűrűjében csakis a Habsburg-dinasztiát uraló, német

²⁹ Osztrák államférfiak véleményét a teljes centralizációról való lemondás és a kiegyezés szükségességéről idézi Eisenmann: i. m. 488. o., vö. továbbá a 410., 435—437. o., Franz: i. m. 305—307., 313—315. o.

³⁰ Uo. 301—302. és Redlich: i. m. II. k. 504—505 skk. o., 616—618. o. Redlich megjegyzi, hogy 1866-ban a „Zwangslage” volt az osztrák politikai szókincs leggyakrabban használt szava. 616. o. A Reichsrat kiküldött bizottsága is a „Zwangslage”-val indokolja a kiegyezési törvény változtatás nélküli elfogadására tett javaslatát. Uo. 641. o.

³¹ Franz: i. m. 55—56., 86—87., 228., 266—267. o.

³² Redlich: i. m. II. 525. skk., 592. skk., 828—831. o. — Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bpest. 1910. I. k. 310. skk., 385—387. o.

³³ Révai József: Marxizmus és magyarság, Bpest. 1946. 164., 179., 185. o. és Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1948. 160., 313. o.

vezetésű *Ausztria* lehet.³⁴ A nagy probléma, amelyet a kiegyezéssel megoldani véltek, az volt, hogy a Monarchia létfeltételeit, egységét, nagyhatalmi állásának követelményeit összeegyeztessék Magyarország belső önállóságának, a magyar földbirtokosok hazai hegemoniájának kívánataival. Ilyen kompromisszum kötésére 1866-ban, az egész Monarchia — a centralizált Gesamtstaat — válságának egyik mélypontján, a németországi osztrák hegemonia meghíusulása után, a feltételek kedvezőek voltak. Másrészről, hiányozván a Monarchia forradalmi megdőntésének feltételei, a burzsoá-rendszer konszolidálásának csak egy nagyon korlátozott, antidemokratikus megoldása kínálkozott: a dinasztia, a bürokrácia, az osztrák-német burzsoázia s a magyar nagy- és közép-birtok kompromisszuma. Ebből, a permanens válságtól kikényszerített kompromisszumból született meg a két központú Monarchia, a feudalizmus, az abszolutizmus és a birodalmi centralizmus maradványait fenntartó *osztrák-magyar dualizmus*.

Hangsúlyozni kívánjuk itt a *kompromisszumot* a szó eredeti értelmében: a kiegyezés valóban a Monarchia legerősebb hatalmi tényezőinek, politikai irányzatainak kölcsönös engedménye volt, kölcsönös lemondás a korábbi igényekről és „jogokról”, elsősorban a nemzeti hegemonia korábbi programjáról. Hangsúlyoznunk kell az engedmények kölcsönösségét, mert a magyar történetfelfogás egy részében, a függetlenségi párti szemléletűben, egyoldalúan csak a kiegyezést megkötő magyar uralkodó körök lemondása, „jogfeladása” nyert megvilágítást és elmarasztaló ítéletet.³⁵ De hangsúlyoznunk kell másfelől azért is, mert a dualisztikus megoldás azt a látszatot keltette — s ezt a látszatot az osztrák és a jelenkori nyugati történetírás általában el is fogadja³⁶ —, mintha a kiegyezés a magyarok győzelmét jelentette volna. A kiegyezés, igaz,

³⁴ Ez a „67-es koncepció”, mint a dualizmus elsörendű „axiómája”, meghatározta a kor politikai vezető rétegének, vezető államférfiainak gondolkodását és cselekvését. Sőt, módosult formában, mint a magyar „csatlós imperializmus” koncepciója, továbbélt a II. világháború korszakában is. A koncepció elemei fellelhetők *Kemény Zsigmond és Eötvös József* abszolutizmus-kori munkáiban, majd, mint politikai program, a Deáktól szerkesztett 1861. évi feliratokban. Vö. *Kónyi Manó*: Deák Ferencz beszédei. III. k. Bpest. 1889. 387–393. o., IV. k. Bpest. 1897. 444–445., 460–461. o. A gondolat végigvonul a kiegyezési tárgyalásokon, amint az *Kónyi* és *Wertheimer* i. munkáiból pontosan nyomonyomony követhető. A kiegyezési törvény szövege is rögzíti a koncepciót, a bevezető részben és a 2–4. §§-ban (a törvény feladata gondoskodni arról, hogy mind Magyarország „közjogi és belkormányzati önállósága, mind a birodalom biztosságának és együtt maradásának életfeltételei sértetlenül megóvassanak...”). A század végén, a kiegyezési rendszerre zúdított ellenzéki támadások idején *ifj. Andrássy Gyula* külön könyvet szentelt a „67-es koncepció” részletes taglalására és védelmezésére: Az 1867-iki kiegyezésről. Bpest. 1896., főként 14–22., 37–38. o. E koncepció védelmében szállt síkra számtalanszor *Tisza István* is. Vö. *Gróf Tisza István* képviselőházi beszédei. Szerk. *barabási Kun József*. I. k. Bpest. 1930. 698–699., 705–708. o., III. k. Bpest. 1937. 3–4., 402–404., 800–801. o.

³⁵ E szemlélet forrása Kossuth ítéletében gyökerezik. Vö. Kossuth Lajos Iratai. VII. k. Bpest. 1900. 290–323. o., VIII. k. Bpest. 1900. 10–14., 27–29., 37., 40., 56–57. o. Kossuth felfogását követi *Hentaller Lajos*: Kossuth és kora. Bpest. 1894. 310–311. o. és ugyanótle: *Sérelmeink a Habsburgok alatt*. Bpest. 1906. 64–65. o. — Hasonló szemlélettel ítéli meg a kiegyezést *Mocsáry Lajos*: A közösgvi rendszer zárszámadása. Bpest. 1902. 28–30., 39., 47–49., 55. skk. o. *Mocsáry Lajos* Válogatott írásai. Szerk. *Kemény G. Gábor*. Bpest. 1958. 228–230., 232., 359., 360–361., 375. o. stb.

³⁶ Vö. *Eisenmann*: i. m. 594. skk., 617. o. — *Redlich*: i. m. II. 585–586. skk., 672–675. o. — *Bibl*: Der Zerfall Österreichs. II. 306–307. o. — *Priester, Eva*: Kurze Geschichte Österreichs. Wien. 1949. 424., 426. o. — *Franz*: i. m. 305. o. — *Kann*: i. m. I. 23., 89. o. — *Schlesinger*: i. m. 188. o. — *Renner*: Grundlagen. 34., 39–40. o.

a „magyarok” — pontosabban: nagy- és középbirtokos nemesség — álláspontját juttatta bizonyos fokig érvényre az immár tarthatatlan abszolutisztikus centralizmussal, ill. a demokratikusabb rendezésre törekvő polgári-nemzeti föderalizmussal szemben. Csakhogy ez az álláspont már nem az 1848-as dualisztikus irányzaté, még kevésbé a Monarchia-ellenessé radikalizálódott következetes függetlenségié volt, hanem a monarchikus nagyhatalmi irányzaté, amely a magyar földbirtok-hegemóniájának megtartásáért áldozatul vetette 48 lényeges vívmányait. Így tehát még formális szempontból is igen kétes győzelem volt az, amellyel a magyar 67-es dualisták lemondtak — nemcsak a „nagymagyar koncepcióról”, hanem — a nemzeti szuverenitás lényeges kellékeiről, a tényleges paritásról, és alárendelt partnerként betársultak az osztrák-német bürokrácia és nagyburzsoázia nagyhatalmi államába. A kiegyezés nem az egykori magyar dualisztikus irányzat haladó függetlenségi, hanem a megalkuvó monarchikus szárnyának felülkerekedését, a magyar társadalom reakciós erőinek konszolidálását, a haladó törekvések meghiusítását jelentette, s éppen a polgári forradalom fő kérdéseinek demokratikus megoldása ellen jött létre. A lényegyet tekintve tehát a magyar többség, a magyar nép veresége, a baljósan „közelgő jövő” katasztrófáinak egyik forrása volt.³⁷

Az 1867. évi kiegyezés, a Monarchia gazdaságilag, katonailag és politikailag legsúlyosabb osztályainak és hatalmi erőinek kompromisszuma, eredeti céljaikról, teljes programjukról való — *időleges* — lemondása, kétségtelenül kiségitette a Monarchiát az akut válságból, le tudta gyűrni a polgári-nemzeti föderalizisztikus s a gyenge, szervezetlen demokratikus erőket és irányzatokat. Egy időre tényleges politikai egyensúlyállapotot teremtett, ami a neoabszolutizmusnak sohasem sikerült. De vajon meggyógyíthatta-e a Monarchia szervi bajait, strukturális hibáit, vajon megszüntethette-e a kapitalizmus kifejlődéséből és feltartóztathatatlan előrehaladásából keletkezett, szakadatlanul szaporodó és növekvő ellentmondásokat?

II. Az osztrák—magyar dualizmus létalapja és ellentmondásai

Történetírásunk — a marxizmus klasszikusainak útmutatására támaszkodva — sokoldalúan jellemezte a kiegyezést és a kiegyezéssel létesített osztrák—magyar dualizmus alapvonásait.³⁸ Szemben a magyar polgári történetírással megállapította, hogy a kiegyezés nem egyszerűen az Ausztria és Magyarország közti közjogi viszony rendezését, hanem a polgári forradalom korszakának záróaktusát jelentette, amely „felülről”, antidemokratikus módon, felemásan vagy sehogysem oldotta meg, lényegében megoldatlanul hagyta a polgári forradalom fő kérdéseit. A dualizmus legjellemzőbb vonása a nemzeti elnyomás különleges rendszere, a nemzetek feletti uralom megosztása volt — az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok között.

A marxista történettudomány stabil megállapításából kiindulva most a dualizmus létalapjaival és ellentmondásaival kívánunk foglalkozni.

³⁷ A kiegyezés végzetes következményeinek veszélyére *Kossuth* irányította elsőnek a figyelmet. Iratai VII. 372–382., a híres Kasszandra-levél a VIII. k. 3–17., főként a 14. és 16. o., továbbá 24., 41., 58–60. o.

³⁸ Részletes felsorolás helyett ezúttal is az egyetemi tankönyvben, ill. ennek nyomtatásban is megjelent egyik fejezetében adott összegezésre utalunk: *Pach Zsigmond Pál*: A dualizmus rendszerének első éveit Magyarországon. Bp. 1955. 1–17. o.

A dualizmus, mint a polgári átalakulás különböző erejű és irányú komponenseinek eredője, a Monarchia burzsoá rendjének egész államhatalmi-politikai rendszere volt, amely magába foglalta az osztályuralom és a nemzeti hegemónia formáit, azaz az osztály- és nemzeti elnyomás hierarchiáját. E hatalmi rendszer, mint minden felépítmény, a társadalom gazdasági alapján épült fel. A dualizmus gazdasági alapja bonyolult volt. A kapitalizmus ugyan a Monarchia egységes belső piacán, a tőke és az áruk szabad mozgását biztosító egységes gazdasági intézményekre és eszközökre támaszkodva fejlődött ki, de az egyre szélesebben elterjedő, alapvető tőkeviszony mellett a gazdaságban továbbéltek a feudalizmus maradványai s az egyes tartományok, nemzetek között történetileg kialakult egyenlőtlenségen alapuló gazdasági kapcsolatok, függési viszonyok. A Monarchia egységes belső piacán létrejött kapitalista munkamegosztás ezekre — a termelés jellegében s a fejlődés színvonalában megörökítődött — különbségekre épült rá. Ugyanakkor az egységes monarchiai piacon — néhol csak részlegesen, vagy csak potenciálisan — nemzeti piacok is kiformalódtak.

A kapitalizmus fejlődése, a termelőerők növekedése a XIX. század második felében viszonylag gyorsan haladt előre, s a Monarchia egész területére kiterjedt. Ily módon a dualizmus gazdasági alapja, bár fő tendenciáját tekintve korlátozta, fékezte, de kisebb vagy nagyobb mértékben lehetővé is tette, egyes területeken előmozdította a függő és elnyomott nemzetek, elsősorban a magyarok és a csehek, másodsorban a lengyelek és délszlávok polgári fejlődését is. Ezek az előnyök, bár a nemzetek többségénél távolról sem ellensúlyozták a hátrányokat, a monopóliumok előtti kapitalizmus korában a dualista Monarchia fennmaradását elősegítő tényezők közé számíthatók.

Gazdasági alapjának megfelelően a dualizmus osztálybázisát a széles értelemben vett osztrák-német burzsoázia és a magyar nagy- és középbirtokos osztály alkotta. Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok — s a dinasztia — alapvető érdekeinek közössége a dualista Monarchia fenntartásának legerősebb pillére volt. A dualizmus gazdasági alapjából és hatalmi rendszeréből következően, ez az érdekközösség természetesen nem jelentett érdekazonosságot, nem küszöbölte ki az osztrák-német burzsoázia és a magyar földbirtok — illetve magyar burzsoázia —, az osztrák centralizmus és a magyar dualizmus közti ellentéteket, amelyek ha másodlagos jellegűek és jelentőségűek voltak is, már a kiegyezés megkötésében is érvényesültek és később még inkább felszínre kerültek. Másrésztől, minthogy a Monarchia több elnyomott nemzet kizsákmányoló osztálya számára nemcsak hátrányt, hanem némi előnyt juttatott, ezek az osztályok — alapvető ellentéteik ellenére — bizonyos kérdésekben és időszakokban a dualizmus osztálybázisát erősítették, s mint Lenin is utalt rá,³⁹ a Monarchia fennmaradását támogatták.

A Monarchia fennmaradását — ill. a dualista formájának létrejöttét — a külpolitikai viszonyok alakulásának különösen három mozzanata segítette elő. Az első az volt, hogy a kiegyezést követő években a kontinens nyugati és középső részén befejeződött a polgári forradalmak s a nemzeti államok kialakulásának korszaka.⁴⁰ Itália és Németország nemzeti egyesítése lényegében beveződve, a Monarchia a legsúlyosabb válságait okozó külpolitikai kérdések teher-tételétől — egy időre — megszabadult. A keretei közt élő kelet- és délkelet-

³⁹ Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Vál. Műv. I. 827. o.

⁴⁰ Uo. 825. o. és Marx Károly tanításának történelmi sorsfordulatai. Uo. 71 — 72. o.

európai népek nemzeti egyesítésének feltételei még nem érték meg. A polgári forradalmak korszakának a Monarchia felbomlasztására irányuló nemzeti törekvései időlegesen háttérbe szorultak, vagy lekerültek az akut nemzetközi kérdések napirendjéről.

A második mozzanat a Monarchia ellenére egyesített császári Németország volt, amelynek teljes mértékben érdekében állott a dualista — tehát a nagynémet centralizációról lemondott, a szláv népeket és a demokratikus törekvéseket elnyomó — Monarchia fenntartása, erősítése és szövetségesül való megnyerése.⁴¹ A harmadik mozzanatot a nyugati nagyhatalmak, elsősorban Anglia „egyensúly-politikája” jelentette. A nyugati nagyhatalmak szükségesnek tartották a konzervatív Monarchia fennállását, mint a délkelet-európai status-quo biztosítékát és a cárizmus európai terjeszkedésének ellensúlyát. Ez utóbbi szerep egyébként, amint arra Marx és Engels több ízben rámutatott, a haladás általános érdeke szempontjából is a Monarchia „történelmi létjogosultságának” mozzanata volt.⁴²

A nemzetközi viszonyok mellett — részben azonos okok folytán — a Monarchián belüli erőviszonyok alakulása is kedvezett a dualizmus létrejöttének és fenntartása lehetőségének. A kiegyezéssel a Monarchiában is lezárult a polgári forradalom korszaka. 1867 után, a szabadversenyen alapuló kapitalizmus kifejlődő szakaszában, amikor a munkásosztály mégcsak kialakulóban volt vagy a szervezkedés kezdeti fokán állott, s amikor a kapitalizmus ellentétei még nem éleződtek ki, a demokratikus népi és a nemzeti mozgalmak apályának időszaka következett el.

Az elmondottakból következik, hogy a dualizmus létrejöttét a gazdasági alap akkori fejlettségi foka, a nemzetközi és belső erőviszonyok alakulása tette lehetővé, s a bázisát alkotó uralkodó osztályok érdekközössége alapozta meg. Az elmondottakból azonban az is következik, hogy a dualizmus rendszere kezdettől fogva számos ellentmondást rejtett magában. Ezek vizsgálatánál, úgy véljük, leghelyesebb az alaphoz meglévő ellentmondásokból kiindulni.

A dualista Monarchia gazdasági alapjában a kapitalizmus alapvető és általános — a termelés társadalmi és a kisajátítás egyéni jellegű közti — ellentmondás mellett megvolt a nemzeti termelés és az idegen nemzet burzsoáziája által történő kisajátítás közti sajátos ellentmondás számos eleme is. Ilyen elemeknek tekinthetjük a gazdaságilag elmaradottabb területek értékes nyersanyagforrásainak kisajátítását az uralkodó nemzetek burzsoáziája által; a gazdaságilag elmaradottabb nemzetek kizsákmányolását a termelékenyebb gazdasággal rendelkező nemzetek részéről. Az effajta kizsákmányolás azon alapult, hogy az egyes országok, tartományok fejlettségi színvonalában, termelési struktúrájában meglévő nagy különbségek miatt az egységes piacon létesült árucserre és egyéb kapcsolatok a gazdagabb, iparosodottabb, több tekintetben monopolhelyeztetet élvező osztrák és cseh tartományok burzsoáziája — később részben a magyar burzsoázia — számára nyújtottak jelentős előnyöket. Ez az ellentmondás tehát a soknemzetiségű Monarchián belüli egyenlőtlen fejlődés tőkés kihasználásából, a nemzeti elnyomás túlnyomóan burzsoá jellegéből fakadt. Ezzel függött össze, hogy a kapitalizmusra általánosan jellemző

⁴¹ Pach Zsigmond Pál — Hanák Péter: Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában. 1849 — 1918. 2. füzet. 1867 — 1880. Bpest. 1956. egyetemi jegyzet. 11 — 12. o. (Pach Zs. Pál munkája).

⁴² Marx: Herr Vogt. Berlin. 1953. 149. o. és Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. Marx — Engels válogatott tanulmányai. Bpest. é. n. II. k. 278. o.

tőkés verseny a Monarchiában a nemzeti burzsoáziák közti tőkés konkurrencia ellentéteivel bővült, a nemzeti ellentét formáját öltötte.⁴³

A gazdasági alapon, továbbá, állandó feszültséget okozott a kapitalista viszonyok és a feudális maradványok — a feudális tulajdonviszonyok, feudális kizsákmányolási formák egyes maradványai — közti ellentmondás. Ez az ipari stb. tőke és a földbirtok közti általános ellentét mellett a feudális eredetű — gyakran feudális módon megkötött — földtulajdon és a polgári-paraszti földtulajdon közti ellentétben, illetve a mezőgazdaságban is társadalmivá váló termelés és a feudális módszerekkel súlyosbított tőkés-földbirtokosi kizsájtítás közti ellentmondásban nyilvánult meg. A feudális tulajdonviszonyok és kizsákmányolási formák maradványai ugyancsak jelentékeny szerepet játszottak a nemzeti ellentétek mélyítésében is.

A gazdasági alapon rejlő ellentmondások a társadalmi és politikai ellentétek tömegében tükröződtek. Nem szükséges itt részletesen fejtegetnünk a dualizmus rendszerét és osztálybázisát támadó sokrétű ellentéteket, a burzsoázia és a munkásosztály között kibomló, a nagybirtok és a parasztság között nem szűnő, az uralkodó és elnyomott nemzetek burzsoáziái között egyre feszülő, a burzsoázia és a földbirtokos osztályok között fel-felbukkanó ellentéteket. Ezek közül alapvetőnek a polgári forradalom befejezésére törekvő demokratikus népi és nemzeti erők és a dualizmus bázisát alkotó uralkodó osztályok közti ellentéteket tekintjük. Az ellentétek fővonalai azonban már korábban is, az 1848. évi forradalom, majd a neoabszolutizmus idején is hasonlóképpen húzódtak, ha a hatalom osztálybázisa akkor lényegesen szűkebb is volt. Ezek az ellentétek ugyanis nem szorosan véve a dualizmus, hanem a Monarchia létével függtek össze. Volt azonban a dualista államhatalmi-politikai rendszernek, mint a nemzeti elnyomás, a monarchiai nemzetek közti függés különleges rendszerének néhány valóban sajátosságosan jellemző ellentmondása.

Induljunk ki egy merőben formálisnak tűnő terminológiai furcsaságból. A Monarchia keleti részének hivatalos közjogi elnevezése „a magyar korona országai” (Horvát—Szlávia nélkül egyszerűen Magyarország) volt, így használja a kiegyezési törvény szövege, valamennyi hivatalos szerv és kiadvány. A Monarchia nyugati részét viszont a magyar törvény „Ő Felsége egyéb országai és tartományai”-ként említi, az osztrák törvényekben és hivatalos használatban „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” (die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder) elnevezés szerepel.⁴⁴ „Ausztiria” vagy „Osztrák császárság” hivatalosan sehol sem fordul elő, annak ellenére, hogy az uralkodó címében első helyen áll az „Ausztiria császára” cím. E formális terminológiai különbség mögött valójában a centralizmus különböző felfogása, érvényesítési módja, különböző nemzeti hatalmi törekvések húzódnak meg.

„A magyar korona országai” elnevezés azt jelentette, hogy a magyar uralkodó osztályok Magyarországot *egységes nemzeti államnak* tekintették s

⁴³ Vö. Renner: Grundlagen, 53—54. o. Hasonló értelemben fejtegeti a monarchiai nemzeti elnyomás gazdasági tartalmát O. Bauer is. Bauer az elmaradottabb nemzetek kizsákmányolását a profitráta kiegyenlítésének marxi tételéből vezeti le. I. m. 211., 214—215. o.

⁴⁴ Vö. az 1867: XII. t. c. Magyar Törvénytar. 1836—1868. évi törvényeikkel. Bpest. 1896. 333. o., továbbá az osztrák kiegyezési törvény szövege. Bernatzik: i. m. 439. skk. o.

együttal igényt tartottak a „társországok” — Horvát-Szlavónia — feletti uralomra is. E nacionalista „magyar centralizmus” fő ellentmondása abban nyilvánult meg, hogy a soknemzetiségű országra egységes nemzeti államszervezetet erőszakoltak rá.⁴⁵ A magyar uralkodó osztályok ezt az ellentmondást a „politikai nemzet” fogalmi fikcióval próbálták áthidalni: Magyarországot „különböző ajkú honpolgárai” politikai tekintetben egy nemzetet alkotnak, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet. Ezt az ahistorikus fikciót a magyar uralkodó osztályok, pártkülönbség nélkül, egyetemes hittétellé, sérthetetlen dogmává avatták.⁴⁶ Ennek megfelelően — a horvátok kivételével — nem ismerték el a magyarországi nemzetiségek külön nemzeti létét, elutasították bárminő nemzeti autonómiát, csupán erősen korlátozott, helyi nyelvhasználatot engedélyeztek. Az élet minden területén az állam egységes magyar jellegét domborították ki. A törvényhozásból és államigazgatásból jóformán teljesen kiszorították a nemzetiségek képviselőit, — a nyelvi és kulturális „magyarosítást” erőltették. A magyar „politikai nemzet” fikciója és a durva elnyomás politikai gyakorlata azonban nem változtatta Magyarországot valóban nemzeti országgá, nem szüntette meg a magyar centralizmus fő ellentmondását. S ha Magyarországon az állam egységesebbnek, a nemzeti harc erőtelenebbnek, s a nemzetiségek „történeti-politikai egyénisége” halványabbnak is tűnt, mint Ausztriában, az ellentmondás a valóságban mélyebb, az ellentétek kibékíthetetlenebbek voltak.

Az „Ausztria” helyébe iktatott „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” — ez a láthatóan provizórikus használatra szánt, nehézkes közjogi elnevezés — voltaképpen ellentétes politikai irányzatok, hatalmi törekvések e kérdésben egybevágó fenntartásain alapult.⁴⁷ Az „Ausztria” elnevezéstől elsősorban a föderalista irányzatok idegenkedtek, amelyek e névben a monarchiai nemzetek „történeti-politikai egyéniségének” csorbitását, az állami önállóságra való joguk tagadását látták. Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés ugyan megakadályozta a föderalizmus érvényesülését, hatalmi szempontból a föderalista irányzatok vereséget szenvedtek, de a dualizmus ugyanakkor — malgré lui — politikai és jogi szempontból bizonyos fokig előnyös pozícióhoz is juttatta őket. Ami az alkotmányjogi helyzetet illeti, 1867 előtt a birodalmi abszolutisztikus centralizmus a „nemzetek feletti” Gesamtstaat feltétlen egységének „történelmi szükségességét” hirdetve, a „közérdekre”, a Monarchia nagyhatalmi állására hivatkozva utasította el a történeti és a nemzeti jogra apelláló szeparatiztikus törekvéseket. A kiegyezéssel megdőlt az „übernationaler” Gesamtstaat fikciója, a dinasztia és a német centralizmus elfogadta az egyik — a legerősebb — „történeti-politikai egyéniség” belső önállóságát. De ha egyszer a „magyar korona országainak” közjogi külön-

⁴⁵ Pach Zsigmond Pál: i. m. 18., 21–25. o.

⁴⁶ „Az egységes magyar nemzeti állam” s az „egységes magyar politikai nemzet” a dualizmuskori magyar politika másik alaptétele volt, talán még egyetemesebb érvényű, mint a 34. jegyzetben említett „67-es koncepció”, mert — mint Apponyi Albert írja — „a magyar nemzet politikai egysége nemzeti politikánkknak olyan alaptétele volt, amely felette állott a pártok versengésének”. Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 124. o. E nacionalista „axióma” törvényes rögzítését l. az 1868: XLIV. t. c. (az ún. „nemzetiségi törvény”) bevezető részében, a Magyar Törvénytár id. k. 490. o. — Vö. továbbá Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei. III. k. 409., IV. k. 133–135. o. — Renner, Grundlagen, 36–37., 96. o.

⁴⁷ Kann: i. m. I. k. 25. o.

állása de facto elismertetett, akkor milyen elvi alapon lehetett megtagadni az ugyancsak „történeti-politikai egyéniségnek” tekintett „cseh korona országaitól”, vagy a horvát-szlavon-dalmát „hárommegy” királyságtól ugyanezt a közjogi-politikai állást? Az osztrák—magyar kiegyezés után, valóban, nagy erővel tört elő a cseh és a horvát kiegyezés követelése, a dualizmus, ill. föderalizmus igénye.⁴⁸ 1870—71-ben, mint ismeretes, kísérlet is történt a cseh kiegyezésre, a dualizmus bevezetésére, amelyet nem elvi, jogi, hanem csak hatalmi alapon lehetett meghíusítani. De így is, a centralizmus elvének megtörése, maga a dualizmus, új érvet és állandó további ösztönzést adott a föderalizmusnak. Az igény és irányzat élt, szakadatlanul növekedett, s a dualista rendszer egyik leghatalmasabb bomlasztó tényezője, ellentéte volt.

A föderalizmus politikai pozíciói számára azonban lényegesebb előnyt jelentett a dualista rendszer immanens részét tevő alkotmányosság bevezetése. Alkotmányos rendszer ugyanis Ausztriában — a hagyomány és erőviszonyok kényszere folytán — csakis a tartományi önkormányzat és képviselő elvén alapulhatott, amit a „pillersdorfi” alkotmánytól a februári pátensig minden alkotmányos rendezés alapul el is fogadott. Bár az 1867 utáni alkotmányos rendszerben a föderalizmusnak csak korlátozott elemei maradtak meg: a szűk hatáskörű tartományi gyűlés és tartományi bizottság (Landtag, Landesausschuß), a Reichsrat tartományi arány szerinti összetétele,⁴⁹ az egyes nemzetek társadalmi és kulturális szervezetei stb., de ezek is bizonyos lehetőséget nyújtottak a föderalista tendenciák, a nemzeti érdekek politikai képviseletére. A Monarchia nyugati felében uralkodó német centralizmus korántsem volt olyan egységes és korlátlanul hegemon, mint a magyar. Legnagyobb problémáját, legtöbb gondját az okozta, hogy az elnyomott nemzetek feletti uralmát, a centralizmust, alkotmányos keretek között, alkotmányos eszközökkel biztosítsa. Alkotmányosság és centralizmus pedig, mint már utaltunk rá, a Monarchiában, különösen Ausztriában, éles ellentétben állt egymással.

De ha így volt, ha az ausztriai német centralizmus biztosítása, s ezen túlmenően: az egész dualizmus számtalan ellentmondásának, óriási demokratikus és nemzeti ellenzékének leküzdése voltaképpen erős abszolutisztikus hatalmat követelt meg, akkor mi szükség volt alkotmányosságra, mi jogon neveztük előbb az alkotmányosságot a dualizmus „immanens alkotóelemének”? Itt valóban a dualizmus egyik legsajátságosabb ellentmondásával állunk szemben.

⁴⁸ *Hugelmann, Karl G.*: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien — Leipzig. 1934. 101 — 123. o. — *Pach — Hanák*: i. m. 124 — 126. o. (*Pach Zs. Pál* munkája).

⁴⁹ A később tárgyalandó választási rendszer jobb megvilágítása érdekében itt is szükségesnek tartjuk az ausztriai képviseleti rendszer vázlatos ismertetését. A birodalmi tanácsban (Reichsrat) a Monarchia cislajtán részét alkotó 18 királyság, ill. tartomány volt képviselve. A képviselőház 203 mandátumát nagyjából az egyes tartományok választójogosultjainak arányában osztották szét (Reichsgesetzblatt. Nr. 141. 1867. dec. 21.). A mandátumok száma 1873-ban 353-ra, 1896-ban 425-re, 1907-ben 516-ra emelkedett. A Reichstag képviselőit kezdetben az egyes tartománygyűlések választották. de az 1873. ápr. 2-i törvény (RGBl. Nr. 40) a közvetlen választásokat rendelte el. A tartománygyűlések képviselőinek számát és választási rendjét még az 1861. évi februári pátens szabályozta és ez kisebb módosításokkal mindvégig érvényben is maradt. A birodalmi gyűlés és a tartománygyűlések hatáskörét az 1867. dec. 21. törvény 11. és 12. §-a határozta meg és választotta el. A rendezés, bár minden lényeges jogkört a Reichsratnak tartott fenn, bizonyos engedelményeket tett a tartománygyűlések javára is. *Mindererl. Bernatzik*: i. m. 71 — 101., 133., 183 — 184. sz. okmányok és 409 — 412. o.

Legyen szabad egy pillanatra visszautalnunk az „Auszttria” elnevezés mellőzésével kapcsolatos problémákra. Mint jeleztük, ebben nemcsak föderalista kívánságok, hanem ellentétes irányú törekvések is közrejátszottak. Ausztriában a kiegyezés után is továbbélt, igen befolyásos kormányzó körökben, a bürokrácia vezető rétegében s a burzsoázia egy részében az egységes német centralista irányzat, az abszolutisztikus Gesamtstaat eszméje. Ez az irányzat, amely 1871-ig az abszolutizmus restaurálására és a németországi hegemonia visszaszerzésére is komolyan aspirált,⁵⁰ nem fogadta el véglegesnek a dualista rendezést, s az „Auszttria” néven továbbra sem csak a cisaljtán részt, hanem az *egész* Monarchiát értette.⁵¹ S ha 1871 után az irányzat a politikai nyilvánosság számára alig volt látható, a kulisszák mögött aktívan tevékenykedett, hogy a századforduló után — némiképpen módosulva — Ferenc Ferdinánd „Großösterreich” koncepciójába burkolva lépjen ismét színre. Ennek az irányzatnak a felülkerekedését, ami a magyar dualista „társuralom” vesztét jelentette volna, csak az alkotmányosság garanciáival, és pedig a magyarországi és ausztriai parallel alkotmányos rendszer leövekelésével lehetett megakadályozni.⁵² Az alkotmányosságra tehát elsősorban a magyar uralkodó osztályoknak — nekik is felfelé, az uralkodói abszolutizmus és az egységes német centralizáció elleni védőbástyaként — volt szükségük. Az effajta alkotmányosság kívánata Magyarországon egyébként a rendi országgyűlés évszázados tradíciójában gyökerezett.

Az alkotmányos parlamentáris rendszer, e hagyományos „jogvédő” garancia mellett, más funkciót is betöltött. A hatalmas ellenzéki erők politikai küzdelmeit a saját képükre formált parlamentbe központositva paralizálni⁵³ s a magyar földbirtokosok 67-es privilégiumára az alkotmányosság és törvényesség pecsétjét ütni: mindez felettebb oportunistus eszköznek látszott a cári és a török deszpotizmustól előnyösen különböző, nyugati mintájú „jogállam” képeinek mutatására, a széles néptömegek és a nemzetiségek tényleges jogfosztottságának elleplezésére. A másik oldalról tekintve, az osztrák-német liberális burzsoázia is ragaszkodott egy mérsékelt alkotmányossághoz, amely számára a hatalom gyakorlásában nagyobb részt, ellenőrzésében hathatósabb szerepet biztosított. Az osztrák burzsoázia — legalábbis kezdetben — ugyan-csak bizonyos reményeket fűzött ahhoz, hogy egy szájaize szerint való parla-

⁵⁰ Pach — Hanák: i. m. 120 — 121. o. — Eisenmann: i. m. 505. 525 — 526. 675 — 676. o. — Wertheimer: i. m. I. 290 — 291. skk. o.

⁵¹ Redlich: i. m. II. 593. o. — Kann: i. m. I. 26 — 27. o. — Wertheimer: i. m. I. 501. skk. oldalon ismerteti a Monarchia címéről folytatott vitát. Az osztrák álláspontra különösen érdekes az 518 — 521. o.

⁵² Vö. Könyvi: i. m. III. k. 388 — 389., 396 — 400., IV. k. 127 — 128., 237 — 238. o. A parallel alkotmányosságot a magyar politikai vezetőréteg olyan lényegesnek tartotta, hogy a kiegyezési alaptörvény bevezető része is az alkotmányos rendszer mindkét országban történt bevezetésével indokolja a közös ügyek törvényes rendezésének szükségességét. Az 5. § leszögezi: a helyzet lényegesen megváltozott azáltal, hogy Ő Felsője „alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti”. Tehát, míg korábban a magyar országgyűlés csak a királlyal közösen intézte az ország ügyeit — azaz valójában az uralkodó abszolút hatalommal rendelkezett —, most az uralkodó csak a két törvényhozással egyetértésben intézkedhet a közös érdekű ügyekben. Vö. Magyar Törvénytár id. kötet. 333 — 334. o. — Wertheimer: i. m. I. 381 — 382. o. — Eisenmann: i. m. 636 — 637. o.

⁵³ Szekfü Gyula: Három nemzedék. Bpest. 1920. 205 — 206. o.

mentben „törvényes” keretek közé szorítva leszerelheti, kijátszhatja a nemzeti küzdelmeket, a német hegemoniát vitató föderalista törekvéseket.⁵⁴

A dualizmus hatalmi rendszerének — s ezzel együtt a magyarországi magyar uralomnak — tehát két szorosan összefüggő feltétele és biztosítóka volt: német hegemonia Ausztriában és alkotmányos rendszer az egész Monarchiában.⁵⁵ Hogy e kettős feltétel és biztosíték megteremtése és megtartása állandó konfliktusokat, labilis kompromisszumokat szült, s végeredményben az egész hatalmi rendszer szilárdságát aláásta, az a dualizmus egyik legsajátosabb, feloldhatatlan ellentmondásának bizonyult.

A 67-es erőviszonyok alapján rögzített osztrák—magyar dualizmus, akárcsak elődei, merev, politikai rugalmasságra alkalmatlan rendszer volt, amely magába olvasztotta az abszolutizmus maradványait és az alkotmányosság elemeit, anélkül hogy szilárdan abszolutisztikus, vagy ténylegesen alkotmányos lett volna, amely kettéválasztva fenntartotta a centralizmust, anélkül hogy egyértelműen centralista, vagy valóban föderalista, vagy akárcsak következetesen dualista lett volna. Ugyanakkor nem tűrt és nem bírta el semmilyen eltolódást sem az abszolutizmus és német centralizmus, sem a demokratizmus és nemzeti föderalizmus, de még csak a magyar paritás tényleges érvényesítése irányában sem.

A dualizmusnak ez az ellentmondásoktól terhelt merevsége tükröződött a Monarchia egészét érintő ún. „közös ügyek” felfogásában és kezelésében is. A kiegyezési törvény, mint ismeretes, megkülönböztette a *pragmatica sanctio*-ból folyó közös ügyeket („*pragmatische Angelegenheiten*”) — a közös külügyet, hadügyet és ezek felfedezésére szolgáló pénzügyet —, valamint a *pragmatica sanctio*-ból szorosan nem következő, de „az érdekek egyezése folytán” időnkénti megállapodás alapján „közös elvek szerint kezelt” ügyeket, — a kereskedelmi és vámügyeket, a pénzjegykibocsátást stb.⁵⁶ A tulajdonképpeni közös ügyek eredetét és jogi természetét tekintve, jelentős eltérést mutatkozott a két fél felfogásában. Nem érdektelen a kiegyezési törvény osztrák és magyar szövegének egybevetésével kimutatni e felfogásbeli különbségeket, — de erre

⁵⁴ *Franz*: i. m. 309—310., 351—352., 362—363. o.

⁵⁵ Ez a gondolat volt — a 34. jegyzetben vázolt „67-es koncepció” és a 46. jegyzetben jelzett „egységes magyar politikai nemzet” dogma mellett — a dualista magyar politika harmadik „axiómája”, amelyet ugyancsak Deáktól és Andrásytól kezdve egészen Tisza Istvánig, az összeomlásig követtek a magyar államférfiak. A gondolatot világos logikával összegezi Andrassy Gyula az 1866. júl. 29-i kihallgatása után az uralkodóhoz benyújtott memorandumában („Über die Neugestaltung der Monarchie”). A memorandumot kivonatolva közli *Wertheimer*: i. m. I. 270—273. o. Ugyanerre l. még: *Redlich*: i. m. II. 504—508. o. — Ezt az „axiómát” fejtegeti *ifj. Andrassy Gyula* is idézett munkájában, számos helyütt, összefoglalva a 132—134. oldalon. — Hasonló értelemben nyilatkozik *Tisza István* Képviselőházi beszédei I. k. 585. és II. k. 400., 404—405. oldalon. A gondolatot világosan elemzi *Bekics Gusztáv* kortörténeti munkájában: A magyar nemzet története (Szerk. *Szilágyi Sándor*) X. k. 659—662. o. — Ezt a mozzanatot kiemeli az osztrák szociáldemokrata *Karl Renner* is a *Die Krise des Dualismus* c. brosrájában. Wien—Leipzig. 1904. 44—45. o. és a *Grundlagen*, 46—47. o. — Ennek az axiómának megfelelően a magyar politikai vezető réteg a leghatározottabban elutasította az Ausztria föderatív átalakítására irányuló terveket és kísérleteket, továbbá gondosan ügyelt a kiegyezési törvény betű szerint vett „alkotmányos” megtartására, ami sokszor vezetett politikai konfliktusokra, válságokra. E problémával a tanulmány IV. fejezetében még foglalkozni kívánunk.

⁵⁶ Ezeket az 1867: XII. t. c. félreérthetetlenül megkülönbözteti és másképpen is kezeli. Vö. 52., 56—58., 65—67. §§ és *Bernatzik*: i. m. 439 skk. o.

itt nincs terünk.⁵⁷ Elég annyi, hogy a magyar törvény általában „közös”, „együttes” ügyeket, szerveket stb. említ ott, ahol az osztrák „egységest” mond vagy ért.⁵⁸ Az osztrák-német centralista burzsoázia és bürokrácia a „közös” ügyeket, a „közös” állami szerveket az egykori Gesamtstaat, a „Reich” jogfolytonosságából következő intézményeknek, a két félre osztott Monarchia egysége megtestesítőjének tekintette. A magyarok viszont két szuverén szövetséges állam személyileg és szervezetiileg egybeeső közös intézményeit látták bennük.⁵⁹ A valóságban persze a magyar álláspont üres jogi fikció, a nemzeti szuverenitás teljességéről való tényleges lemondást retusáló elvi fenntartás volt. De ha a közös ügyek elismerését, a külügyi és hadügyi egység fenntartását illetően az osztrák-német centralizmus győzött, a közös ügyek kezelését illetően a magyar álláspont érvényesült. Ennek lényege az volt, hogy a közös ügyeket intéző végrehajtó szerv, ill. az ellenőrző parlamentáris testület nem állhat a két szuverén állam kormánya, ill. törvényhozó testülete felett. Azaz: a közös kormánynak nem lehet *birodalmi* kormány, az őt ellenőrző parlamentáris bizottságnak nem lehet *birodalmi* parlament jellege és hatásköre.⁶⁰

A lényegét fenntartó osztrák és a formát megszabó magyar álláspont kompromisszumából ellentmondásteli, nehézkes közjogi struktúra született: a valóságos alkotmányos felelősség nélkül működő közös minisztérium és a tényleges parlamentáris hatáskört nélkülöző delegációk intézménye.⁶¹ A közös miniszterek kinevezése és elbocsátása nem függött semmilyen parlamentáris tényezőtől, csak az uralkodótól; a közös miniszterek saját reszortjukban lényegében abszolutisztikusan, az uralkodói abszolutizmus szerveiként rendelkezhetek, mégha a törvény ki is kötötte, hogy a közös külügyminiszternek a két ország kormányával egyetértésben kell az ügyeket irányítania. Másrészről viszont a saját reszortjukkal összefüggő egyéb országos ügyekbe, a belkormányzat egyéb ágaiba alkotmányoszerű befolyással nem rendelkeztek; a közös

⁵⁷ Egyébként I. Žolger a dualizmus korában egész könyvet szánt a két törvény egybevetésének, filológiai és jogi elemzésének, a különbözőségek minuciózus feltárásának. *Žolger, Ivan: Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn. Leipzig. 1911.*

⁵⁸ *Žolger: i. m. 45–48., 59–76., 91–94. o.*

⁵⁹ *Eisenmann: i. m. 659–660. o. és Bernatzik: i. m. 451–452. o. — Az osztrák álláspontra J. Ulbrich: Das österreichische Staatsrecht. Tübingen. 1904. 47–53. o. Az osztrák közjogi álláspontot több polémikus munkájában fejtegeti Friedrich Tezner bécsi egyetemi tanár. Így Die Wandlungen der österreichisch–ungarischen Reichsidee. Wien. 1905. 14–19., 20. skk. o. és Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien. 1907. 78. skk., 93. skk. o. — Hellbling: i. m. 397–398. o. — A két fél eltérő közjogi álláspontja igen szemléletesen nyilvánult meg a Monarchia és az uralkodó új címe miatt folytatott hosszú vitában. I. Wertheimer: i. m. 501–536. o. — A magyar álláspontot összegezi Ifj. Andrassy Gyula id. munkája az 55–60., 147–149., 159. skk. o.*

⁶⁰ *Könyvi: i. m. III. k. 333., 335–336. o. — 1867: XII. t. c. 28. §. — Ifj. Andrassy Gyula: i. m. 165–167. o. — Bernatzik: i. m. kommentárjai a kiegyezési törvény szövegéhez, 439–452. o.*

⁶¹ A közös minisztérium és a delegációk szerepét elemzi és bírálja Eisenmann: i. m. 600–607. o. — Redlich: i. m. II. 491–495. o. Redlich a delegációk intézményét szellemesen az osztrák–magyar „közjogi kör négyesítésének” nevezi. — Wertheimer id. munkájában ismerteti a delegációkra vonatkozó korabeli kritikákat, támadásokat és Andrassy álláspontját, I. 375–379. o. — Vö. Hellbling: i. m. 396–398. o. A kortársak és az utókor bírálatából kitűnik, hogy ez a páratlanul nehézkes, bonyolult közjogi intézmény voltaképpen a hivatalszervezeti tükröződése volt annak az ellentmondásnak, ami a birodalmi egység és a magyar szuverenitás együttes biztosításának lehetetlenségében rejlett.

minisztertanács ügyrendje és hatásköre nem volt szabályozva, a közös minisztertanács csak tanácskozó testület szerepét töltötte be; a közös miniszterek ügykörén túlmenő, egész monarchiai érdekű határozatait alkotmányosan csak a két kormány egyetértése esetén tudta végrehajtani.⁶² Nem boncolgathatjuk tovább a közös kormányzat és a meglehetősen formális jelentőségű delegációk strukturális hibáit. A „közös” intézmények fő ellentmondását abban látjuk, hogy nem sikerült — anint nem is sikerülhetett — bennük az abszolutizmus és alkotmányosság, a centralizmus és dualizmus „harmonikus” kompromisszumát megoldani. A „közös” ügyek és szervek — elsősorban a hadsereg — lényegében az abszolutizmus és a birodalmi centralizáció leghathatósabb eszközei voltak, de a magyar érdekű paritás és alkotmányosság elve annyira azért megkötötte őket, hogy nem tudták *zavartalanul* betölteni a Monarchia fenntartásának valóban „közös” feladatát.

Ugyancsak nem jól szolgálta a dualista Monarchia létérdekeit a nem „pragmatikus” közös ügyeknek a magyar szuverénitást hangsúlyozó, szerződészerű kezelése sem. A gazdasági kiegyezés, különösen a vám- és kereskedelmi szövetség tíz évenkénti megújítása gyakran (1877-ben, 1897-ben, 1903 és 1907 között) vezetett az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között olyan konfliktusokra, amelyek az egész dualista rendszert gyengítették. Ilyen konfliktusok alkalmával mindkét oldalról hevesen vitatták a két ország közti viszony közjogi természetét. De a valóságban nem jogi, hanem hatalmi kérdésről volt szó. A kiegyezés az akkori erőviszonyok alapján Ausztria és Magyarország között a formális paritás leple alatt egy tényleges függőségi viszonyt rögzített. Ez a függőség is a dualizmus egyik lényeges ellentmondása volt, amely a továbbiakban, az erőviszonyok változása, de a rendszer változatlanul merev hajlíthatatlansága miatt, állandó kisebb-nagyobb ellentéteket, konfliktusokat idézett elő.

*

Mindezek a nehézségek, ellentmondások alapján véve a polgári forradalom felülről, antidemokratikus módon történt lezárásából, fő kérdéseinek megoldatlanságából, az abszolutizmus és alkotmányosság felemás rendezéséből, a monarchiai nemzetek feletti uralom különleges dualista függőségi rendszeréből következtek. A további kérdés számunkra az, hogy milyen eszközökkel és módszerekkel sikerült ezt a merev és ingatag alapokra épített rendszert fenntartani.

III. A dualizmus fenntartásának eszközei és módszerei

Nyugaton a polgári forradalommal hatalomra került burzsoázia a kispolgárság és parasztság széles tömegeire támaszkodva viszonylag szilárd és tartós parlamentáris rendszert épített ki. A feudalizmus és abszolutizmus maradványait konzerváló Osztrák—Magyar Monarchiában a polgári forra-

⁶² A közös minisztérium strukturális problémáival, ellentmondásaival behatóan foglalkozik *Komjáthy Miklós*: A közös minisztertanács hatalmi jogköre a dualizmus államrendszerében a minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján c. referátuma, amelyet „Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgykörű budapesti történész konferencián 1958 decemberében tartott.

dalom befejezetlensége folytán hatalmon lévő arisztokrácia, az osztrák-német burzsoázia és a magyar földbirtokos osztályok, minthogy a lakosság túlnyomó többségét tevő elnyomott osztályok és a $\frac{3}{5}$ -ét alkotó elnyomott nemzetek — a 48-as örökséget őrző magyar nép többsége is — szembenállt velük, korántsem tudták egy konszolidált parlamentáris demokrácia keretei között biztosítani uralmukat. Rendszerük fenntartásában nem is a parlamentáris, hanem a hatalmi eszközök, az egykori abszolutizmus elnyomó apparátusa és szervei domináltak, elsősorban a hadsereg, a bürokrácia és a dinasztia.

A „közös”, k. u. k. címzésű hadsereg tulajdonképpen egyértelműen és egyöntetűen császári hadsereg volt, a Monarchia létének, integritásának, a dinasztia fennmaradásának és hatalmi állásának legfőbb biztosítója, eszköze. Vezérlete, belszerkezete, felhasználása kizárólag az uralkodó jogkörébe tartozott, erre a két ország parlamentjének és kormányának alkotmányos befolyása nem volt. A hadsereg jellegét és szellemét nagy mértékben meghatározó tábornoki kar zöme a „nemzetek feletti” dinasztikus arisztokráciából és katonai bürokráciából került ki. 1867-ben a tábornoki kar felét polgári vagy kismemesi származású, katonai pályájuk során nemesített, bárósított tisztek, egyharmadát arisztokrata és birtokos nemesi családok sarjai tették ki. Nemzeti szempontból tekintve, 60%-át németek, 18%-át szlávok, 17%-át „osztrákká” vált olaszok és franciák, 4%-át magyarok alkották.⁶³ Ez a megoszlás ugyan rávilágít a „nemzetfelettség” tartalmára, de nem cáfolja azt a megállapítást, hogy a tábornoki kar zöme nem nemzeti, hanem császári érzelmű volt. A szociális és nemzeti megoszlás aránya a századfordulóig kevésbé változott, csupán a polgári elemek aránya növekedett számottevően.⁶⁴

A soknemzetiségű hadsereg egységét az abszolutisztikus fővezérlet, a különlegesen nevelt, néppellenes és nemzetietlen — azaz „Habsburg-nemzetiségű” — a „civil” lakosságtól általában kasztszerűen elkülönülő, arisztokratikus szellemű tisztikar, a német vezérleti és vezényleti nyelv, a nemzeti jelleg bármilyen megnyilvánulásának üldözése biztosította.⁶⁵ A hadsereg tehát a nemzeti és népelnyomás bármilyen rendszerének fegyveres apparátusa, általában a Monarchia fenntartásának, az uralkodói abszolutizmus érvényesítésének eszköze volt. Minthogy azonban a dinasztia 1867-ben elfogadta és mindvégig megtartotta az elnyomás dualista hatalmi rendszerét, ilyen értelemben a hadsereg a dualizmus védelmének eszközévé vált az elnyomott osztályokkal és nemzetekkel szemben. Amennyiben viszont a dualizmus egyszersmind Magyarország függőségét, alárendelt helyzetét is rögzítette, annyiban a hadsereg a dualista viszony megváltoztatására, a függőség megszüntetésére irányuló törekvések meghúsvításának is hathatós eszköze volt — amint ezt az 1905—1906-os magyarországi események bizonyították.

A monarchiai osztrák-német bürokrácia a kiegyezés után is fontos politikai szerepet és hatalmi pozíciókat töltött be, bár jelentősége, befolyása csökkent az abszolutizmus-korhoz képest. Befolyása csak korlátozott mértékben — főként a közös kormányzat apparátusán keresztül — terjedt ki

⁶³ A Militär-Schematismus des österreichischen Kaisertums 1867. évi kötete alapján számítva.

⁶⁴ Az arisztokrácia és a nemesség aránya 1897-ben 26%-ra csökkent, a polgári elemeké 36%-ra nőtt. A Schematismus für das k. u. k. Heer 1897. évi kötete alapján számítva.

⁶⁵ Jászi: i. m. 141—144. o.

Magyarországra. A közös kormányzat apparátusának nagyobb részét (56%-át) a németek tartották kezükben. Ezen belül a közös hadügyminisztérium irányításában túlnyomó többségük (68%) volt, főként a német hivatali-katonai nemesség vezető szerepe révén. A magyarok a hadügyi apparátus elenyésző kisebbségét, a német elem egytizedét (6,8%) tették. Más volt a helyzet a közös külügynél. Itt az apparátus megoszlása németek, magyarok és más nemzetek között 47, 27, 26%, tehát a magyarok számaránya is lényegesen nagyobb.⁶⁶ Ami pedig a lényegét, a külpolitika irányítását illeti, a magyar uralkodó osztályok közvetlen vagy közvetett befolyása nagy — egyes időszakokban döntő — súllyal esett latba. A Monarchiát — azaz az uralkodót — képviselő diplomáciai kar jellegében és felfogásában a tábornoki karhoz hasonlított, azzal a különbséggel, hogy kétharmada az arisztokrácia, egyharmada a hivatali nemesség soraiból került ki.⁶⁷

Ausztriában a német hegemonia fenntartása — a hadsereg mellett — jórészt az osztrák-német bürokrácia nagy túlsúlyán nyugodott. A német elem 81%-os aránya a központi kormánysszervek személyi állományában több mint kétszeresen felülmúlta a lakosság egészéhez viszonyított (35,8%) arányukat.⁶⁸ Ugyancsak a német bürokrácia tartotta megszállva a tartományi igazgatás vezető posztjait is. 1867 és 1900 között a belügyminisztérium vezetőinek és a tartományfőnököknek kb. háromnegyede német (társadalmilag: kb. fele arisztokrata és nemes, fele hivatali nemes és polgári származású) volt.⁶⁹ (Említésreméltó, hogy Csehországban, Morvaországban, Sziléziában, Krajnában általában német, Galíciában mindig lengyel, Dalmáciában német vagy olasz volt a tartományfőnök.) Az osztrák bürokráciát a haladó kortársak sötét színekkel jellemzik. Kiemelik az egész közigazgatási apparátus rozsdás bürokratizmusát, rendőri beállítottságát, a német hivatalnokok — kivált a nemzetiségi vidékekre beosztottak — néptől és nemzettől idegen, úri szellemét, dínasztikus lojalitását, önkényeskedő, rossz ügykezelését, amin nem sokat enyhített a hagyományos osztrák „Gemütlícheit”.⁷⁰ De e feltétlenül centralista bürokrácia a maga módján hosszú ideig jól elvégezte a német hegemonia s a Monarchia fenntartásának mindennapi aprómunkáját.

Az osztrák-német bürokrácia, a burzsoázia e sajátos érdekű politikailag tudatos külön rétege nem azonosítható csupán a közigazgatási apparátus hivatalnoki karával. E rétegnek megvoltak a saját politikai képviselői a parlamentben és kormányban. Az 1861 és 1916 között működött 26 ausztriai kormány 157 miniszteréből 70 (44%) a bürokrácia soraiból került ki.⁷¹

Amíg Ausztriában a bürokrácia a XIX. század végén már több mint egy évszázados múltra tekintett vissza, Magyarországon tulajdonképpen csak ekkortájt, csak a század utolsó évtizedeiben formálódott ki. Bázisát, a jellegét és jellemét megszabó társadalmi erőt az ősi birtokból kikopott, lecsúszott

⁶⁶ A két minisztérium összetételére vonatkozó adatok *Hugelmann*: i. m. 280. o.-ról valók.

⁶⁷ *Preradovich, Nikolaus*: Die Führungsschichten in Österreich und Preußen. 1804–1918. Wiesbaden. 1955. 8–25. o.

⁶⁸ *Hugelmann*: i. m. 280. o.

⁶⁹ *Preradovich*: i. m. 26–41. o.

⁷⁰ *Jászai*: i. m. 164–165. o.

⁷¹ *Czedik, Alois*: Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien. 1861–1916. Teschen–Wien–Leipzig. 1917. I. k. 12–13. o.

nemes jellegzetes típusa: a magyar hivatalnok dzsentri alkotta.⁷² Nincsenek pontos adataink a dzsentri és az egyéb elemek arányáról, csak hozzávetőlegesen tudjuk, hogy a vezető állami posztokat nagyjából arisztokraták, nagy- és középbirtokosok töltötték be,⁷³ az államapparátus középső és kisebb posztjait s főleg a megyei hivatalokat viszont túlnyomórészt a dzsentri szállta meg. Az állami hivatalnokok 95%-a, a megyeiek 93%-a, a bírói és ügyészi kar 97%-a az állami tanítók 82, a tanárok 92%-a magyar nemzetségű volt.⁷⁴ Ez a szinte kizárólagosan magyar és nagyjából dzsentri bürokrácia, ha népelleneségben és a nemzetségek elnyomásában követte, sőt felül is múlta az osztrákot, mégis sokban különbözött tőle. Míg az osztrák bürokrácia a polgárság felemelkedő része, az egységes Monarchiát igenlő, nacionalizmusellenes réteg volt, addig a magyar nemesség lecsúszó, velejéig reakciós réteg, amely végletes sovinizmusával objektíve a Monarchiát bomlasztó tényezőnek bizonyult.

A Monarchiát fenntartó hatalmi erők sorában, végül, meg kell emlékeznünk magáról a dinasztjáról is. És itt elsősorban nem is az eléggé széles — főleg osztrák kispolgári és paraszti — rétegekben meggyökerezett dinasztikus hagyományokra gondolunk, s nem a dinasztia iránti lojalitás olyan társadalmi testőrgárdáira, mint a monarchiai arisztokrácia, a katolikus klérus, vagy a fentjellemzett bürokrácia, ámbár e tényezők társadalmi befolyása, tudatformálózó szerepe egyáltalán nem lebecsülhető. De elsősorban a dinasztia különleges hatalmi állását kívánjuk kiemelni, azt a kiterjedt uralkodói jogkört, amely jóformán egyedülálló volt a korabeli európai alkotmányos államok sorában. A hadsereg és a bürokrácia feletti rendelkezés jogán kívül az uralkodónak nagy mértékben független pozíciót biztosított a két ország — s általában a nemzeti ellentétek — közötti egyensúlyozás lehetősége. Emellett az alkotmány, ill. „szokásjog” módot nyújtott az uralkodónak a kormányzásba való érdemi beavatkozásra, a parlament felosztatására és elnapolására, a törvényjavaslatok előzetes cenzurálására (az ún. „előszentesítési joggyakorlat”), elvetésére, a parlamenti pártokon kívülálló kormányok alakítására⁷⁵ stb. E kiterjedt uralkodói jogkör nemcsak a dinasztia hatalmi állását védte, hanem az osztrák és magyar uralkodó osztályokat is segítette az alkotmányos formák látszatát megőrző kormányzat működtetésében.

És ezen a ponton, a dualizmus fennartását szolgáló eszközök és módszerek vizsgálata során a sajtóságos — hogy úgy mondjuk: a „dualista” — problémához érkeztünk el. Mert a hadsereg, a bürokrácia — hozzátehetnénk még:

⁷² A dzsentri süllyedése és hivatalnokká válása a magyar történeti és szépirodalomban sokszor és sokoldalúan ábrázolt folyamat. Osztrák részről igen találónak tartjuk K. Renner jellemzését. Az egykori középbirtokos osztály tagjaiból középszerű junkergazda, vagy hivatalnok vagy politikus-újságíró lett. A többség hivatalnok lett, a földesúrból állami alkalmazott, de megőrizte úri gögijét, és úrhatnamságát a hivatala alá rendelt népen éli ki. Vö. Grundlagen, 64. o.

⁷³ *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezető réteg 1848–1918. Bpest, 1942. 34–35. és 62–63. o. Lakatos adataiból látható, hogy a miniszterek túlnyomó többsége (15 miniszterelnökből 13, 20 belügyminiszterből 19, 20 földművelésügyi miniszterből ugyancsak 19) arisztokrata vagy birtokos nemes volt. A miniszterelnökség, a belügyminisztérium és a földművelésügyi minisztérium tisztviselőinek átlagosan 50–60%-a, a többi minisztériumoknak átlagosan 20–30%-a volt dzsentri elem.

⁷⁴ *Jászai*: i. m. 280. o.

⁷⁵ Ezt a kivételes hatalmi jogkört a mai osztrák polgári jogtörténet is kiemeli, *Hellbling*: i. m. 383–384. o.

az arisztokrácia és a klérus — vagyis az abszolutisztikus jellegű hatalmi eszközök és csoportok, mint utaltunk rá, nem sajátosságosan a dualizmusnak, hanem a *Monarchiának* a létét voltak hivatva biztosítani. Egyébként sem osztjuk az erőszak mindenhatóságát hirdetők véleményét, akik szerint a Monarchiát csupán a hatalmi apparátusra, elsősorban a hadseregre támaszkodva sikerült oly hosszú ideig fenntartani. A mi problémánk — helyesebben szólva a dualizmus sajátos problémája — éppen az, hogy miként lehet a dualista Monarchiát alkotmányos eszközökkel és módszerekkel fenntartani, mert hogy csupán a fegyverekre, a bürokráciára és egyéb abszolutisztikus segélycsapatokra támaszkodva nem lehetett, azt a neoabszolutizmus korának súlyos válságai még az osztrák uralkodó körök előtt is meggyőzően bizonyították. Miként próbálták meg tehát alkotmányos módon tartósítani, körülbástyázni a dualizmust, a monarchiai osztályuralom és nemzeti elnyomás új rendszerét, s ezen belül az osztrák—magyar alárendelt társuralom viszonylatát?

A dualizmus bázisát alkotó osztályoknak, az osztrák burzsoáziának és a magyar földbirtoknak, természetesen nem csekély gondot okozott a dualista rendszer parlamentáris fenntartása. Hatalmi rendszerüket — mint egy közepkori várat — többszörös védővonallal, erős sáncokkal vették körül. A legkülső védővonal a magas cenzushoz és egyéb feltételekhez kötött választójog volt, amelyen eleve kívülrekedt a munkásosztály, a szegényparasztság, és a városi kispolgárság szegényebb rétege. Ezen az első védővonalon 1867 és 1896 között Ausztriában is, Magyarországon is a lakosságnak csupán 6—7%-a jutott keresztül.⁷⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a cenzusos választójog nemcsak általában a tulajdonos osztályok politikai vezető szerepét védte, hanem különösen a legnagyobb anyagi erővel rendelkező osztrák burzsoáziát és magyar földbirtokos osztályokat. E rövid, problémajelző tanulmány keretében nincs módunk az osztrák és a magyar uralkodó osztályok nagy anyagi erejének és társadalmi befolyásának vizsgálatára, amint hogy a társadalmi befolyás és egyéb tudatformáló tényezők kutatását egyebütt is sajnálatosan mellőznünk kellett. Pedig kétségtelennek tartjuk, hogy az osztrák és magyar uralkodó osztályok anyagi ereje, kiterjedt érdekköre a dualizmus fenntartásának általában is fontos tényezője volt. A cenzusos választójog különösen nekik kedvezett. Az uralkodó nemzetek vagyoni fölényére jellemző, hogy Ausztriában a 36%-nyi német az egyenes adók 63%-át fizette.⁷⁷ Magyarországon — nem számítva a nagybirtokosoknak kedvező földadót — ugyancsak a magyarok anyagi fölényét mutatja az egyenesadó statisztikája.⁷⁸ Közismert dolog továbbá, hogy a bankok, nagyvállalatok, nagybirtokosok pénzzel, megvesztegetéssel, a tőlük függő választók tömegein keresztül milyen nagy mértékben befolyásolták a választásokat. Ilyeténképpen a valóságban hatalmas ellenzéki erők eleve megtizedelve, megbontva érkeztek a második erődvonal, a választási rendszer akadályaihoz.

⁷⁶ H. Rauchberg: Die statistischen Unterlagen der österreichischen Wahlreform. Brünn. 1907. 55. o. IX. tabella. — Beér János: Magyar alkotmányjog. Bpest. 1951. 394. o.

⁷⁷ Rauchberg: i. m. 40. o.

⁷⁸ Magyarországra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre nemzetiségek szerint felbontott adóstatistika. Az adóviszonyok jellemzésére csak szemléltető példát hozhatunk fel. 1899-ben az ország lakosságának 4%-át tevő Budapest az egyenes adók 24%-át — földadó nélkül 34,5%-át — fizette, majdnem kétszeresét egész Erdély egyenes adójának. Az arányok az „Adatok az egyenesadók reformjához” V. k. Egyenesadó Statisztika. Bpest. 1901. kiadvány 724—728., 768., 770—771. oldalon közölt adatok alapján számítva.

Az alább részletesebben ismertetendő ausztriai választási rendszer a választókerzetek beosztásával, a mandátumok nemzetek szerinti megosztásának rögzítésével eleve biztosította a német elem parlamenti többségét. Az 1870-es években a németek a Reichsrat-mandátumok közel kétharmadát, a 80-as években 54%-át, 1901-ben 48,2%-át tartották birtokukban. Még a századforduló idején is a többnyire összetartó „német—román”, azaz német—olasz—román blokk az ún. „szláv blokkal” szemben 54%-os többséget ért el.⁷⁹ A valóságban azonban a blokkok nem alkottak szerves egységet. A szám-
burzsoázia és nagybirtok fölényét, a többi nemzetenél pedig a Monarchia iránt lojális, a német hegemoniát elfogadó elemek túlsúlyát kellett előmozdítania. Ezt a célt szolgálta a maga nemében páratlan ún. kúriális rendszer.⁸⁰

E szerint a tartományi gyűlések és a Reichsrat választásoknál a választókat négy (1896-tól öt) osztályba — kúriába — sorolták: a nagybirtokos, a városi, a kereskedelmi és iparkamarai, a községi (és 1896-tól az ún. „általános”) kúriába. Az egyes kúriákban megválasztható képviselők számát és nemzeti-ségi arányát tartományonként és egészében rögzítették. Ily módon az 1907-es választójogi reform előtt a Reichsrat képviselőinek kúriák és nemzetek szerinti megosztása a következőképpen alakult:⁸¹

Év	I. nagybirtokos kúria		II. városi kúria			III. ker. és ip. kamarai kúria		IV. községi kúria			V. Általános kúria		
	képv. sz.	1 kv. esik vál.	képv. sz.	1 képviselőre esik		képv. sz.	1 kv. esik vál.	képv. sz.	1 képviselőre esik		képv. sz.	1 kv.-re esik	
				lakos	vál.				lakos	vál.		lakos	vál.
1873	83	58	116	33,307	1,616	21	24	131	125,561	8,427	—	—	—
1901	85	64	118	52,265	4,193	21	26	129	152,799	12,290	72	—	359,420

	1900-ban az összlakossághoz viszonyított arány %	1901 a képviselők száma	1901 a képviselők aránya %
Német	35,8	205	48,2
Cseh	23,2	87	20,5
Lengyel	16,6	72	16,9
Ukrán	13,2	10	2,4
Szlovén	4,6	15	3,5
Horvát	2,8	12	2,8
Román	0,9	5	1,2
Olasz	2,8	19	4,5
Összesen	100,0	425	100,0

A kúriális rendszer, az ausztriai parlamentarizmusnak a rendi tagozódást konzerváló feudális maradványa, tehát a nagybirtok és nagyburzsoázia

⁷⁹ Hugelmann: i. m. 144. o. és Bernatzik: i. m. 887—888. o.

⁸⁰ Vö. Eisenmann kitűnő kritikái elemzését, i. m. 297—299. o.

⁸¹ Az első táblázat adatai Rauchberg: i. m. 48., 52—54., 56—57. o. — a II., VI., VII., VIII. és X. tabella — adataiból összeállítva. — A második táblázat első rovata — a nemzeti megosztás aránya — az Österreichische Statistik LXIII. Bd. I. Heft. Wien. 1902. XXXVII. 1., — a másik két rovat Rauchberg: i. m. 19—20. o. alapján összeállítva.

politikai vezetőszerépét és mindene' előtt a német uralkodó osztály, a német elem hegemoniáját volt hivatva biztosítani. Mint az adatokból látható, az első és a harmadik kúria 106 képviselője — a nagybirtokos nemesség és a nagybuzsoázia politikai „hitbizománya” — önmagában is a mandátumok 30 (1896 után 25) %-át tette ki. A városi kúria mandátumain általában a nagy- és közép-buzsoázia, a községieken a nagybirtok és a különböző buzsoá rétegek osztoztak. Az uralkodó osztályok, a monarchialíú elemek e választási rendszer mellett évtizedekig biztos többségre számíthattak. A német túlsúly, illetve a nemzetek közti „egyensúly” kimesterkedését jól illusztrálja, hogy (1901-ben) Stájerországban 68%-nyi német a mandátumok 85%-át, Karintiában 75% német az összes mandátumot, Krajnában 5,6%, a mandátumok 18⁰/₀-át, Csehországban 37% a 40%-ot, Morvaországban 28% az 53,5%-ot, Sziléziában 44% a 83%-ot, Galiciában 55% lengyel a mandátumok 90 %-át, Isztriában 40% olasz a mandátumok 80%-át birtokolta.⁸² A nemzetek közti egyensúlyozás, a megosztás régi Habsburg-hagyománya a választási rendszerben is öröklődött.

Hasonló manőverezés, elsősorban a németek politikai súlyának mesterséges növelése jellemezte a tartományi gyűlések összeállítását is. Példaként a dualizmus szempontjából „legkényesebb” cseh országok tartományi gyűléseit említjük. Csehországban a 2., 3. és 4. kúria 78 német és 94 cseh képviselője között, nyilvánvalóan, a nagybirtokos kúria 70 képviselője volt a mérleg nyelve. A morva tartományi gyűlésen a németek már számszerű fölényben voltak, a sziléziain pedig túlnyomó többséget alkottak. Krajnában, ahol a lakosság 94%-a szlovén volt, a tartományi gyűlésben 21 német majorizálta a 16 szlovén képviselőt.⁸³

A második védővonalon tehát ismét az elnyomott nemzetek parasztsága és buzsoá elemei rekedtek kívül, ill. csak aránytalanul csekély, megcsappant képvisellel jutottak be a vár udvarára, a parlamentbe. Még szűkebb pátriájukban, saját tartományuk tövényhozó testületében sem érvényesíthették, mint néhány példán láttuk, akarataikat. A központi hatalom egyebütt is mindig módját találhatta, hogy egyik vagy másik kúria, politikai vagy nemzeti csoport megnyerésével saját befolyását juttassa érvényre, vagy legalábbis megakadályozza az alkotmány és a választási rendszer megváltoztatását; — ehhez ugyanis háromnegyedes többség kellett. S ha végül valamelyik tartományi gyűlésen egy ellenzéki nemzeti irányzat többségre is tett volna szert, maga a tartománygyűlés olyan korlátozott hatáskörrel rendelkezett, hogy az ilyen többség a centralista kormányzatnak és tartományi képviselőjének hatalmi állását alig érintette.⁸⁴

A kuriális választási rendszertől produkált parlamenti erőviszonyokra épült az osztrák-német hegemonia alkotmányos erődjének harmadik, belső védővonala. Önmagában a választási rendszer ugyanis még nem nyújtott teljes védelmet. Az osztrák-német, ill. a magyar képviselők ugyanis — a tőlük képviselt osztályok és rétegek érdekeinek megfelelően — világnézeti vagy politikai különbségek szerint megosztottak és nem álltak egységesen a dualizmus változatlan fenntartása mellett. A választási rendszer tehát nem küszöbölte ki egy dualizmusellenes többség vagy nagyon erős ellenzék kialakulá-

⁸² *Hugelmann*: i. m. 98. o. és *Rauchberg*: i. m. 21. o.

⁸³ *Hugelmann*: i. m. 98–88. o.

⁸⁴ *Bernatzik*: i. m. 265–268. o.

sának a veszélyét. A dualizmust tehát a választási eredmények bizonyos fokú labilitásától független, sajátos kormányzati módszerrel is biztosítani kellett. Ausztriában a parlamentáris képviselet tarka, heterogén összetétele miatt — a Reichsrathban általában 10—12 képviselői csoport, klub foglalt helyet — homogen kormánytöbbség alakítására nem adódott lehetőség. A dualizmust fenntartó többség csak koalícióra alapon, éspedig vagy a különböző nemzetiségű, de hasonló osztályérdekű, politikai szemléletű, vagy a nemzeti alapon álló, a nemzeti célkitűzésekben megegyező, de különböző osztályérdekű csoportok összefogásával, vagy a két módszer valamiféle kombinációjával volt megalkotható.⁸⁵ A 70-es és 80-as években többnyire az osztályérdek és szemlélet alapján alakított, a 90-es években a nemzeti elv alapján összefogott koalíció volt a dualista hatalmi rendszer, a német hegemonia fenntartásának fő módszere. A kormányon lévő csoportok, egyénekenként bármilyen irányzathoz is tartoztak, együtt, mint koalíció, objektíve a dualista Monarchia védelmét képviselték.

És végül, bármiféle parlamenti zavar, az alkotmányosság bármilyen rövidzárlata esetén működésbe lépett a biztosíték, az 1867-es alkotmány 14. §-a, amely egy időre kikapcsolta az egész parlamentarizmus meghibásodott áramkörét. A 14. § lehetővé tette, hogy a Reichsrat ülészakának szünetelése esetén a kormány törvényerejű császári rendelettel gondoskodjék a sürgős állami szükségletek ellátásáról (Notverordnungsrecht).⁸⁶ A 14. § az abszolutizmus lényeges eleme volt az ausztriai alkotmányban, amivel végeredményben minden alkotmányos válságot át lehetett hidalni, a dualizmus szükségleteit mindig ki lehetett elégíteni. Alkalmazásának rendszerre válása, mégis, saját ellentétébe csapott át: kiiktatván, ha időlegesen is, a parlamentarizmust, a dualizmusnak, az osztrák—magyar kiegyezésnek egyik feltételét és biztosítékát bolygatta meg, amint ez a 90-es évek második felében nem csekély zavarokat okozva be is következett.

Magyarországon nem volt ilyen bonyolult, nem igényelt ilyen mesterkelt rendszert a magyar hegemonia parlamentáris biztosítása. A választói körzetek „megfelelő” beosztásával, a rendi követválasztások idejéből örökölt, majd a Tisza Kálmántól tökéletesített választási technikával, korrupcióval, megfélemlítéssel a magyar földbirtokosok kormányzó körei nemcsak azt érték el, hogy a nemzetiségeket jóformán kiszorították a parlamentből, s visszazorították a megyei politikában, hanem a 48-as érzelmű magyar ellenzék képviseletét is aránytalanul összezsugorították.⁸⁷ Az elnyomás elleni tiltakozásul a nemzetiségek politikai vezetői a XIX. század utolsó évtizedeiben a passzivitás taktikáját választották — ezáltal is növekedett a parlamenti magyar túlsúly —, de a legaktívabb részvételük idején sem érték el 5%-osnál magasabb képviselői arányt. (A horvát országgyűléstől küldött kormánypárti képviselőket nem

⁸⁵ Az osztrák kormányok személyi összetételére, a különböző csoportok „kombinációjára” és politikai irányvonalára bőséges tényanyagot nyújt *A. Czedik* idézett két-kötetes munkája — pl. mindjárt a bevezető-összegező részben, I. k. 4—13. o.; — továbbá *Charmatz, Richard*: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. Leipzig. 1909. mindmáig jól használható politikatörténeti összefoglalása.

⁸⁶ *Bernatzik*: i. m. 399. l. Előzményeire uo. 161—162. o. (az 1849. márc. oktrojált „alkotmány” 87. §) és a 263. o. (a februári pátenssel oktrojált „alkotmány” 13. §)

⁸⁷ A Tisza-féle választási rendszer bírálatára — vagy inkább mentegetésére — az erőszak és korrupció „nemzeti szempontból” való indokoltságára l. *Szekfü Gyula*: Magyar Történet. V. k. Bpest. 1936. 484. o. és *Gróf Apponyi Albert*: Emlékirataim. 110—125. o.

számíthatjuk közējük.) Az ily módon valóban magyar „nemzeti színű” parlamentben a mandátumok átlagosan kétharmadát — háromnegyedét a nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos osztály tartotta kezében;⁸⁸ ez önmagában feleslegessé tette az ausztriaihoz hasonló választási rendszer és koalíciós manőverezés alkalmazását.

Pusztán e tények ismeretében azt lehetne hinni, hogy Magyarországon nem sok gondot okozhatott a dualizmus fenntartása. A valóságban másként állott a helyzet. A probléma, ha másként is nyilvánult meg, lényegében azonos volt az ausztriaival: hogyan lehet a soknemzetiségű és paraszti többségű országban a nemzetiségek, a parasztság, a teljes függetlenségre vágyó magyar középrétegek és néptömegek ellenére alkotmányos módszerekkel biztosítani a magyar uralkodó osztályok, a nagybirtok — és a vele szövetséges nagyburzsoázia — uralmát, s az osztrák-német uralkodó osztályoknak való alárendelt társasviszonyon alapuló nemzetelnyomó hatalmi rendszert? E sokrétű feladatnak voltaképpen Magyarországon is egy abszolutisztikus rendszer felelt volna meg a legjobban, de hát ez, amint említettük, ellentétben állt a dualizmus feltételeivel és biztosítékaival. Az „egységes nemzeti állam” fikciója s a nagybirtokrendszer védelme, lefelé, abszolutisztikus módszerek alkalmazását tette szükségessé, de a társadalmi viszony fenntartása, a belső önállóság biztosítása, felfelé, az alkotmányosság rögzítését követelte meg. A nem nélkülözhető, de nem is alkalmazható alkotmányosság ellentmondását a magyar politikai vezetőréteg egy sajátos kormányzási módszerrel, az *egypárturalom* kiépítésével oldotta meg, amely a centralizált Gesamtstaat titkőn kísértő veszélye ellen, mintegy kísértetűző fétisként, megőrizte, néha védelmezte a parlamentarizmust, felfelé és kifelé az alkotmányos jogállam elvét képviselte. De magában a parlamentben egyetlen párt abszolutisztikus uralmát, s lefelé, a helyi képviselői testületekben és a közigazgatásban pedig „a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrécionális kormányhatalmat” valósította meg.⁸⁹ A hatalmon lévő osztályok szövetségét megtestesítő politikai csoport egypárturalma — csupán egyetlen alkalommal, a koalíciós kormány rövid és dicséletes vendégfellelése után megszakítva — a kiegyezéstől egészen az összeomlásig fennállott.

Más megoldás — a fejleményekből úgy látszik — nem is adódott. Az antidemokratikus, félféudális, merev társadalmi-politikai rendszer nem nyújtott lehetőséget valamiféle parlamenti váltógazdaságra. A különböző érdekű, világnézeti politikai irányzatok, pártok váltógazdasága, ahogy a nyugati parlamentarizmus története mutatja, bizonyos rugalmasságot, reformokat, engedményeket igényel és valósít meg, amelyek természetesen nem gyengítik, sőt szilárdítják a társadalmi rendszer, a burzsoá osztályuralom alapjait. De hát miféle reformokra, milyen irányú változtatásokra volt lehetőség Magyarországon? Számottevő társadalmi reformot, vagy a nemzetiségeknek adandó engedményt maga a rendszer, a magyar uralkodó osztályok, elsősorban a nagybirtok

⁸⁸ Lakatos Ernő: i. m. 29. és 49–50. o. Lakatos számításai szerint 1865-ben 79 %, 1878-ban 77,4 %, 1892-ben 58 %, 1905-ben 51,3 %, 1910-ben 56,8 % volt az arisztokrácia és birtokos nemesi képviselők aránya. E számításoknál azonban nem vette figyelembe az egyes arisztokraták személyes „küldötteit”, a földbirtokos osztályokat képviselő birtoktalan értelmiségieket, hivatalnokokat. A valóságban tehát az arisztokrácia és birtokos nemesség parlamenti képviselői aránya még nagyobb volt, mint az említett szám-
arányok.

⁸⁹ Apponyi: i. m. 124. o.

hegemóniája nem engedett meg. Valamiféle jelentős nemzeti vívmányt, az Ausztriához fűződő közjogi viszony megváltoztatását — ami pedig a parlamenti pártalakulások tengelye volt —, a kiegyezés, a dualista hatalmi rendszer nem tett lehetővé. Ezek a körülmények kényszerítették a magyar politikai vezetőréteget a parlamentáris keretek között, de nagy mértékben abszolutisztikus módszerekkel folytatott kormányzati forma: az egypárturalom kiépítésére és minden áron való fenntartására. A kiegyezési erőviszonyok alapján rögzített, azoktól sem jobbra, sem balra, sem felfelé, sem lefelé el nem mozdítható „abszolutisztikus parlamentarizmus” védelme hovatovább fő és öncéllá vált a magyar kormánypolitikában az egypárturalmat támadó bármiféle ellenzéki csoporttal szemben, a dualizmus megváltoztatására, megingatására irányuló vélt vagy valós veszélyek ellen.⁹⁰ E merev rendszerben bizonyosfokú mozgásra, manőverezésre csak az egypárturalom keretei között, fúziók és személyi változások, belső frakcióharcok formájában nyílt tér,⁹¹ amint ez 1875-ben, a Deák-párt és a balközép egyesülésekor, vagy 1899-ben a Szabad- elvű Párt és Nemzeti Párt fúziója alkalmával történt.

Az egypárturalom létesítését és fenntartását kétségtelenül megkönnyítette a parlamentben és közéletben uralkodó magyar politikai vezetőréteg nagyfokú homogeneitása. De ez sem küszöbölte ki azt a reális „veszélyt”, hogy a viszonyok változtával, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közti, vagy a magyar uralkodó osztályokon belüli ellentétek élesedésével, vagy a magyar nemzeti ellenzék erősödésével az egypárturalom szilárdsága fellazul, válságba kerül és ezzel válságba sodorja a dualista Monarchia egész hatalmi politikai felépítményét.

S ha most pillantásunkat a magyar parlamentarizmus egypárturalmi rendszerének képéről ismét az ausztriaira fordítjuk, a gyökeres különbözőség felszíne alól talán plasztikusabban kidomborodik az ausztriai parlamentáris kormányzati forma *lényegbeli* hasonlósága. Ha az uralkodó réteg hegemóniáját egyetlen párt parlamenti monopóliumával nem is lehetett fenntartani, a Reichsrat nemzeti és szociális összetétele, nagyfokú megosztottsága folytán tág tér nyílt a politikai manőverezésre, a nemzeti és társadalmi ellentétek között való lavírozásra, egyensúlyozásra, a nemzetek és osztályok politikai képviselőinek egymással szemben való kijátszására. Még eredetinek, invenciózusnak is nevezhetnénk a sokrétű ellentétek kiegyensúlyozásán alapuló koalíciós kormányzati módszert, ha nem a Habsburg-házi arzenál hagyományos fegyverének, a „divide et impera” elvének folytatása és korszerűsítése lett volna.⁹² A sokféle nemzeti és egyéb politikai csoport különböző variálásával folytatott koalíciós manőverezés tehát az uralkodó réteg, a kiegyezéssel megszilárdított hatalmi szövetség hegemóniáját biztosította az abszolutisztikus kormányzás

⁹⁰ Uo. 110—111., 121—122. o. — *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. I. k. 211—212. o. — A magyar parlamentáris kormányzati rendszert „parlamentáris abszolutizmusnak” nevezi K. Renner — igen sajtóságos indokolással. A polgári forradalmak korában — írja — az abszolutizmus, a parlamentarizmus és a nacionalizmus harcolt egymással a Monarchiában. Ebből a harcból a magyaroknak kellett győztesen kikerülniök, mert ők egyesítették a három elvet: „a magyar nemzeti parlamentáris abszolutizmust”. *Grundlagen* 39. o.

⁹¹ A magyar nemzet története. X. k. 742—743. o. Egyébként *Beksis* is rámutat — csak apologetikus szellemben — az egypárturalom tényeire és részben okaira is, a 717—718., 722., 728—731., 742—744. oldalon.

⁹² *Bibl.*: Der Zerfall Österreichs. II. 368. o.

hagyományos módszerének korszerű változatával, a parlamentarizmus bonyolultabb viszonyaihoz, nagyobb kötöttségeihez és nyilvánosságához alkalmazott formában: vagyis lényegében az „abszolutisztikus parlamentarizmus” sajátos ausztriai válfaja volt.⁹³

Csupán a lényeges mozzanatokra szorítkozva, 1867 és 1879 között — eltekintve a rövidéletű Hohenwart-féle föderalista közjátéktól — a liberális német burzsoázia — a Verfassungspartei (később deutsche Linke) — kezében volt a kormányzás; ők a liberális olaszokra, ukránokra, a mérsékelt liberális „alkotmányhú nagybirtok” csoportjára támaszkodva alkottak többséget a német feudális-klerikálisokkal s a nemzetiségek föderalista csoportjaival szemben, amit megkönnyített az, hogy a csehek 1871 után passzivitásba vonultak. A 70-es évek vége felé a német liberálisok vezette koalíció meggyengült, megbomlott, elsősorban a kiegyezés védelmének népszerűtlen feladata miatt, továbbá a Bosznia—Hercegovina okkupációja miatt keletkezett belső ellentétek és egyéb okok következtében. A kormánykoalíció meghasonlott az A. Auersperg-kormányral, amely 1879-ben megbukott.⁹⁴ Ugyanakkor az ellentábor, különösen miután a csehek 1879-ben visszatértek a Reichsratba, megerősödött, sőt némi többségre tett szert. A dualizmus rendszerét megbolygató, gyökeres politikai irányváltozás mégsem következett be, csupán koalícióváltásra került sor. 1879-ben Taaffe alakított konzervatív színezetű kormányt a német feudálisokra s a nemzeti csoportok nagy részére támaszkodva. Most hozzá csatlakoztak az „alkotmányhú” nagybirtokosok is, akik dualista alapon állottak, és bekerültek a kormánykoalícióba a Rieger vezette konzervatív csehek is, azon az áron, hogy elfogadták a dualista rendszert.⁹⁵ Taaffe kezdetben csekély (179—174) többséggel rendelkezett, de ellenzéke, a német liberális baloldal a dualizmus fenntartásának szilárdabb támasza volt, mint maga a kormánykoalíció. A Taaffe-kormány 1885-ben jelentősen megnövelve parlamenti fölényét (190 fő — szemben 163 főnyi ellenzékkel), s nagy virtuozitással megosztva-egyensúlyozva az ellenzéki erőket, mintegy másfél évtizedig (1879-től 1893-ig) viszonylagos nyugalomban, egy ügyesen szabályozott „wohltemperierte Unzufriedenheit” légkörében kormányzott — azaz biztosította a dualizmus fennmaradását.⁹⁶

Az új koalíció tehát — színezetre és összetételre bármennyire is ellenkező irányúnak tűnt — a dualizmus hatalmi rendszere szempontjából *nem jelentett irányváltozást*, veszélyt. Ugyanaz az osztályuralmi forma és nemzeti hegemonia, ugyanaz a függési rendszer maradt fenn továbbra is. A koalícióváltozás tehát csupán az ausztriai „abszolutisztikus parlamentáris” kormányzás *sajátos mozgásformája* volt. Sőt a Taaffe-féle koalíció, éppen a feudális és polgári föderalista irányzatok megnyerésével, leszerelésével egy ideig jobban biztosította a dualizmust, mint a német liberális burzsoázia vezette koalíció.

⁹³ Amíg Magyarországon az uralkodó osztályok szövetségét képviselő *kormányypárt* abszolutisztikus uralma, addig Ausztriában az *uralkodó* abszolutisztikus hatásköre volt erősebb és szembetűnőbb. Az ausztriai alkotmányosságnak az abszolutizmus továbbélő erőit alig korlátozó gyengeségét az idézett történeti munkák egyöntetűen konstatálják. Vö. *Eisenmann*: i. m. 520—522., 524—528. o. Eisenmann — erősen túlozva — egyenesen azt állítja, hogy Ferenc József Magyarországon a legalkotmányosabban, Ausztriában ezzel szemben abszolutisztikus módon kormányzott. — *Franz*: i. m. 172., 175—176. o.

⁹⁴ *Charmatz*: i. m. I. k. 127—128., 131—134., II. k. 5—6. o.

⁹⁵ Uo. II. 7—9. o. és *Czedik*: i. m. I. k. 304. skk., 315. skk. o.

⁹⁶ *Charmatz*: i. m. II. 10., 23—24. o. és *Bibl*: i. m. 368. skk. o.

A koalícióváltás, minthogy ausztriai belpolitikai értelemben mégis a váltógazdaság egyfajta — bár rendkívül korlátozott — érvényesülését jelentette, egynehány szerény reformot azért eredményezett.⁹⁷ A Taaffe-kormány a cenzus felére (5 frt-ra) csökkentésével kiterjesztette a választójogot, a nyelvhasználat ügyében némi engedményt tett a cseheknek, csekély jelentőségű kérdésekben kedvezett a nemzetiségeknek, és elődénél valamivel erőteljesebben képviselte a nagybirtok érdekeit. A dualizmus egész rendszerének merevsége azonban Ausztriában sem engedett nagyobb mérvű hajlékonyságot, érdemleges társadalmi vagy nemzeti reformokat. A Taaffe-rezsim jelszava és jellemzője a „fortwursteln”-politika volt, a napról-napra élés, a kisszerű ügyeskedéssel való egyensúlyozás, a minden lényegesebb változástól és változtatástól való irtózás.

A gazdasági és társadalmi viszonyok, a Monarchia határain kívül és belül, azonban napról-napra változtak. S e parányi változások felhalmozódása hovatovább kikezdte, aláásta a dualista Monarchia fenntartását biztosító erőket és parlamentáris módszereket.

IV. A dualizmus válságának okai és kezdetei

A kép, amit az előző fejezetekben a dualizmus létalapjáról, ellentmondásairól, fenntartásának eszközeiről és módszereiről adtunk, állókép volt, egy tetszőleges, időhöz nem kötött pillanatban vázolta fel a dualista Monarchia államhatalmi rendszerének keresztmetszetét, valahogy úgy, ahogyan az a Taaffe-féle „fortwursteln”-politika, vagy magyar megfelelője, a Tisza Kálmán-féle „quieta non movere” - kormányzati elv idején megmerevedni látszott. A képet, amely az általánosítás igényével egy absztrakt pillanatot igyekezett megragadni, hitelesnek, az egészre jellemzőnek véljük, tudatában annak, hogy a társadalmi valóság összes viszonylatainak állandó mozgása, fejlődése folytán a részletek szakadatlanul változtak, módosultak. A következőkben éppen a változást, ill. a változás tényezőit és eredményeit szeretnénk megmutatni, ahogyan a századforduló idején jelentkeztek.

A XIX. század utolsó harmadában világszerte, a Monarchiában is, igen gyorsan fejlődött a kapitalizmus. A gazdaság minden ágában megsokszorozódtak a termelőerők, fokozódott a termelés és a tőke koncentrációja. A század utolsó évtizedeiben megjelentek a monopóliumok s a századforduló után a tőkés országok többségében uralkodóvá vált a monopolkapitalizmus. A kiegyezést követő évtizedekben végbement nagy gazdasági fejlődés, a monopóliumok uralma felé haladó kapitalizmus lényegesen megváltoztatta a Monarchia társadalmi struktúráját, a társadalmi és politikai erőviszonyokat, megváltoztatta a dualista Monarchia fennmaradását elősegítő és szolgáló körülményeket.

A dualista rendszer létrejötté és léte, amint láttuk, főként három tényezőkön nyugodott: az osztrák és a magyar uralkodó osztályok alapvető érdek-közösségén — az 1867-es erőviszonyok alapján rögzített kompromisszumon —, a demokratikus népi és a nemzeti mozgalmak tartós apályán és a nemzetközi

⁹⁷ *Charmatz és Bibl* i. m. idézett helyein kívül l. *Hugelmann*: i. m. 139–140., 143. o. és *Priester*: i. m. 436. skk. o.

helyzetnek a Monarchia fennmaradása szempontjából kedvező alakulásán. A történeti körülményeknek ez az egybeesése a szabadversenyen alapuló kapitalizmus egy meghatározott, kezleti fejlődési szakaszának, a nemzetközi és monarchiai erőviszonyok időleges egyensúlyállapotának függvénye volt. A gyors tőkés fejlődés tehát szükségképpen magával hozta az erőviszonyok eltolódását, az egyensúlyállapot megbomlását. Ha a XIX. század első felében a kapitalizmus elemeinek létrejötte volt a soknemzetiségű Monarchia válságának alapja, majd a forradalmi válság elültével a kapitalizmus egy meghatározott szakasza, fejlettségi foka lett az a talaj, amelyen a dualizmus három fő tényezője nyugodott, úgy a kapitalizmus szakadatlan mozgása okozta azt a lassú földesuszamlást, amely a tartóoszlopokat megingatta, s végtére a dualista Monarchiát rombadöntötte.

Tekintsük át röviden a dualizmus létalapjául szolgáló történelmi körülmények és erőviszonyok alakulását.

A XIX. század végén romlásnak indultak a Monarchia fennmaradása számára korábban kedvező nemzetközi viszonyok. Főként három olyan külpolitikai tendenciát kívánunk megemlíteni, amelyek a Monarchiára végzeteseknek bizonyultak. Az első, legkorábban kifejlett tendencia az Oroszországgal fokozatosan éleződő ellentét, amelynek tárgya egyre kevésbé a cárizmus nyugati, hanem egyre inkább a Monarchia délkelet-európai terjeszkedése, az orosz és az osztrák—magyar hódító törekvések balkáni összeütközése volt. Ez az ellentét, bárha időlegesen megegyezésekkel tompítani is igyekeztek, már a XIX. század végén szemelláthatóan a háborús konfliktus magvát rejtette magában. A második tendencia abban nyilvánult meg, hogy a nyugati hatalmak, Anglia és Franciaország, amelyek 1867-ben és a 70-es években a Monarchiát támogatták a cári Oroszország terjeszkedésével szemben, a századforduló idején már Oroszország szövetségében keresték az ellensúlyt a fenyegetően feltörő Németország — és szövetségese, a Monarchia — ellen. A harmadik tendencia a balkáni államok nemzeti egység-törekvéseinek megerősödésében és a Monarchia egyes területeire vonatkozó olasz igények felújításában jelentkezett. Az 1891—1893. évi francia—orosz szövetség, a kifejlt angol—német antagonizmus, a Monarchia-ellenes erők felgyülemlése a balkáni országokban és Olaszország távolodása a hármasszövetségtől a 90-es években még nem érintették a Monarchia nagyhatalmi állását, de már előre jelezték, hogy tűnőben vannak a dualista rendszer létét alátámasztó nemzetközi viszonyok. Ezek a tendenciák csak a XX. század első évtizedében, egy új forradalmi korszak kezdetén bontakoztak ki teljesen, és majd a világháború alatt váltak a Monarchia megdöntésének nemzetközi bázisává.

A kapitalizmus gyors térhódítása nyomán kifejlődtek és kibővültek a dualista rendszer gazdasági alapjában kezdettől meglévő ellentmondások is. A modern gyáripár, a tőkés hitelszervezet kiépülése, majd a monopóliumok megjelenése kiélezte a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közti alapvető ellentétet, kiélezte továbbá és a tőke kivétel új elemével fokozta a Monarchia egyes területei közti egyenlőtlen fejlődésén alapuló kizsákmányolást; megnövelte a monopolista nagytőke s a közép- és kisburzsoázia közti ellentéteket. A fejlett tőkés viszonyok között kirívóvá vált a feudális eredetű nagybirtokrendszer fennmaradása, és sűrűlődsokat okoztak a földbirtok és a monopolitőke eltérő profitérdekei is. Ezen a kapitalista alapon a 90-es évektől kezdve kiújultak, magasabb fokon reprodukálódtak a polgári forradalom befejezetlenségéből és magából a burzsoá rendszerből fakadó ellentétek. Ezúttal csak a

„magasabb fokon” fellépő ellentétek új jelenségeire kívánunk rámutatni.⁹⁸ Az egyik új jelenség a proletariátus számszerű növekedése, osztályá szerveződése, a szocialista munkáspártok megalakulása s a proletár osztályharc fellendülése volt. Ehhez kapcsolódott a nagytömegű agrárproletariátus küzdelme a kizsákmányolás, sok helyütt, mint pl. Magyarországon, a feudális maradványformákkal súlyosbított tőkés kizsákmányolás ellen. A proletár osztályharcot s a szocialista munkásmozgalmat — még ha figyelembe is vesszük a szociáldemokrata pártokban a századforduló idejére eluralkodott opportunistá vezetés hibáit, a Monarchia fennmaradását igenlő politikáját, akkor is — a dualizmus rendszerét támadó, bomlasztó egyik leghatalmasabb erőnek tekinthetjük.

A „magasabb fok” a nemzeti mozgalmakban azt jelentette, hogy a kapitalizmus teljes kifejlődése nyomán a Monarchia valamennyi nemzeténél kialakult és konszolidálódott a burzsoá társadalom. Ez a körülmény nemcsak a nemzeti ellentétek mennyiségi növekedését, hanem bizonyos fokig minőségi változásokat is eredményezett. Amíg 1848-ban több elnyomott nemzetiségnél még nem voltak megérve az állami önállóság, ill. a nemzeti egyesülés belső feltételei, addig a XIX. század végére ezek a feltételek lényegében valamennyinél megérették. Másrészt, amíg 1848-ban és 1867-ben a nemzeti mozgalom vezetése a liberális burzsoázia, ill. nemesség kezében volt, addig a századforduló idején, a burzsoá társadalom erős tagozódása, belső ellentétei következtében új erők, a kispolgárságra, a parasztságra és a radikális értelmiségre támaszkodó új polgári irányzatok, pártok léptek színre a cseheknél, szlovákoknál, délszlávoknál, magyaroknál stb.

Mindezek az osztály- és nemzeti ellentétek már a 90-es évek folyamán éles formákban jelentkeztek. A Monarchiában már ekkor véget ért a viszonylagos nyugalom, az apály periódusa. A munkásosztály és a szegényparasztság már ekkor támadásba lendült a nagytőke és nagybirtokos osztályuralom ellen, a nemzetiségek politikai pártjai és tömegei pedig a nemzeti elnyomás dualista rendszere ellen.⁹⁹ Az elnyomott osztályok és nemzetek szabadságharca a következő évtizedben bontakozott ki, egyes időszakokban — főként 1905—1906-ban — erősen megingatta a dualizmust, hogy majd a világháború utolsó éveiben a Monarchia megdöntésének leghatalmasabb tényezőjévé emelkedjék.

A kapitalizmus fejlődése, végül, megváltoztatta a 67-es viszonyokat a dualizmus osztálybázisát alkotó uralkodó osztályok egymáshoz való viszony-

⁹⁸ A kiegyezést követő évtizedek társadalmi és nemzeti fejlődésének eredményeit és következményeit elemzi Renner a Grundlagen c. i. munkájában az 52–62. oldalon. A fejlődés legfőbb eredményének a burzsoá társadalom valamennyi osztályának kifejlődését s az egyes nemzetek állami önállóságra való megérését tekinti. Utóbb megállapítja, hogy a dualizmus ellentmondásai kifejlődése során mind világosabban nyilvánulnak meg a szétválás, a bomlás tendenciái. Uo. 156–164. o.

⁹⁹ Távolról sem kívánjuk ezzel a nemzetiségek polgári pártjainak politikai szerepét, gyakran kicsinyes hatalmi pozíciókért, formális vívmányokért folytatott harcát túlbecsülni. Nem állítjuk, hogy ez a harc a századforduló idején a Monarchia szétértésére, a nemzeti önállóság kivívására irányult volna. Csupán azt állítjuk és szeretnénk világossá tenni, hogy a nemzetiségi polgári pártok tényleges és természetes törekvése a dualizmusnak — az osztrák–magyar hegemonia hatalmi rendszerének — megváltoztatására irányult. Bármilyen csekély eredmény, amely az elnyomott nemzetek jogait erősítette, bármilyen kísérlet, amely a föderatív átalakítást segítette elő, egyúttal a dualizmust támadta, veszélyeztette. E pártok — s a bennük képviselt rétegek — nemzeti küzdelme, szubjektive bármennyire is kicsinyes és korlátozott célokért, nem egyszerű reakciós osztályérdekéért folyt, objektive az adott dualista rendszert gyengítette.

lataiban is. Egyrészt, sok vonatkozásban szorosabbra fűzte érdekközösségüket: a monarchiai belső piac monopolizálásának szükségessége a külső verseny ellen, az Európa-szerte uralkodóvá vált védvámrendszer, a kialakuló osztrák és magyar fináncióke üzleti kapcsolatai, bizonyos fokú összefonódottsága, az osztrák-német és a magyar hegemoniát támadó nemzeti mozgalmak megerősödése és egyéb tényezők a fennálló hatalmi rendszer fokozott védelmére ösztönözték őket. Másrészt viszont a kapitalizmus számos ellentétet támasztott és élezett az uralkodó osztályok között is. Az ellentétek jórészt a dualizmus sajátos gazdasági alapjából, elsősorban Magyarország függő helyzetéből fakadtak. A kiegyezés gazdasági tartalmát, mint ismeretes, az iparosodottabb Ausztria agrárpiaça és az agrár Magyarország ipari piaca közti árucserre kiterjesztése, vagyis az ausztriai nagyburzsoázia és a magyarországi nagybirtok érdekei adták meg. Ugyanezen érdekek érvényesülése határozta meg kezdetben a magyarországi kapitalizmus sajátos fejlődési irányát.¹⁰⁰ Bármennyire is befolyásolták azonban ezek az érdekek és gátló törekvések, a kapitalizmus belső törvényszerűségei utat törtek maguknak: a század végére Magyarországon is kialakult és önálló érdekeivel jelentkezett a gyáripár, a hitelszervezet, a magyar burzsoázia. Ebből a fejlődésből adódtak egyrészt a magyar burzsoázia — elsősorban a nagyburzsoázia — és a magyar nagybirtok, másrészt a magyar burzsoázia — elsősorban a gazdasági függés hátrányaitól jobban sújtott közép- és kisburzsoázia — és a gazdasági fölényt élvező osztrák nagyburzsoázia közti ellentétek. Ugyanakkor ellentétek keletkeztek a magyar nagybirtok érdekei és az osztrák, ill. a magyar nagyburzsoázia érdekei között a vámpolitiká, a tőzsdéigabonaspekuláció, a magyarországi iparfejlesztés stb. kérdéseiben. Nincs itt módunk e sokrétű ellentétek tárgyainak konkrét ismertetésére, ezeket történettudományunk eléggé alaposan feltárta.¹⁰¹ Röviden summázva: az ellentétek alapját a Magyarország gazdasági függőségének növeléséért vagy lazításáért, a kapitalista fejlődés nagybirtokos vagy nagy-tőkés primátusaért, vagyis a profit elosztásáért folyó harc alkotta.

A fentiekből azonban az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közti ellentétek egy további lényeges alapeleme is kihámozható: a kiegyezést követő évtizedekben Magyarország viszonylagos súlya a Monarchiában megnőtt, az egyenlőtlen fejlődés törvénye bizonyos fokig Magyarország javára érvényesült. Egyes termelési ágakban, a tőkefelhalmozásban a két ország közti szintkülönbség némileg csökkent.¹⁰² De ha egészében véve nem is csökkent, a kapitalizmus századvégi fejlettségi fokán a relatív szintkülönbség változatlansága is Magyarország erősödését, súlyának növekedését jelentette. A magyar uralkodó osztályok tudatában voltak ennek az erőtelődésnek,

¹⁰⁰ *Pach – Hanák*: id. egyetemi jegyzet 55–58., 95–96. o. (*Pach Zs. Pál* munkája).

¹⁰¹ *Vö. Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bpest. 1954. számos helyen, pl. 373–387. o. — *Berend Iván – Ránki György*: Magyarország gyáripára 1900–1914. Bpest. 1955. 38–45. o. — *Hanák Péter*: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Bpest. 1955. 8–15. o.

¹⁰² Így pl. 1880 és 1900 között a magyarországi bankok tőkeereje 18 m K-ról 609 m K-ra, az ausztriaiaké 606 m-ről 777 m-ra emelkedett. (Magyar Statisztikai Közlemények. XXXV. k. Bpest. 1913. 75. o., ill. a *Compass Leonhardt* 1914. I. 119. o.). A széntermelés ugyanebben az időszakban Magyarországon 2 m tonnáról 6,5 m t-ra, Ausztriában 15,5 m t-ról 32,4 m t-ra, a vasétermelés Magyarországon 294 ezer t-ről 1,5 m t-ra, Ausztriában 790 ezer t-ről 1,9 m t-ra növekedett (*Compass Leonhardt* 1916. II. 33., 48–49. o.). Magyarország kivitele jóval gyorsabban nőtt Ausztriába, mint Ausztriáé Magyarországra, l. *Sándor Vilmos*: i. m. 382. o.

amit alátámasztani látszott a magyarországi nemzeti elnyomás viszonylagos stabilitása az ausztriaiival szemben. Egy részük — a kormánypárt nagybirtokos-nagyfőkécs vezető blokkja — félve a következményektől, nem akarta a dualista viszonyt megbolygatni.¹⁰³ Más részük — főleg az ellenzéki pártok — a nemzeti közvéleményre támaszkodva a tényleges paritás kivívására, sőt, egyes képviselőik a monarchiai magyar hegemonia megvalósítására törekedtek. A legkevésbé sem akarták ők a dualizmust felbontani, csak a rendszeren belül a hatalmi viszonyokat szerették volna a maguk javára megváltoztatni. Ezzel azonban mégis a dualizmus alapjait gyengítették.¹⁰⁴

Ha a magyar uralkodó osztályok gazdasági súlyuk és politikai pozícióik erősödésének tudatában kezdték a 67-es viszonyt bolygatni, akkor az osztrákok viszont hegemoniájuk gyengülését konstatálva az előretörő magyar, cseh és egyéb nemzeti burzsoá erőkkel szemben, a század végén már nem tartották elég biztonságosnak a dualista rendszert hegemoniájuk védelmezésére.

Az osztrák nagyburszóázia liberális-dualista politikájával szemben már az 1880-as évektől kezdve erősödő ellenáramlatok léptek fel. Az osztrák-német burzsoázia nagy része, főként a középburzsoázia és a kispolgárság, elégedetlen volt a dualista hatalmi rendszerrel, amely — szerinte — a németek rovására a magyaroknak kedvezett, s még magában Ausztriában sem tudta megakadályozni a csehek nemzeti erősödését; elégedetlen volt továbbá a kapitalista hatalmi viszonyokkal is, kivált a kulcspozíciókat elfoglaló „zsidó nagytőke” vezető szerepével. A burzsoá rétegek széleskörű elégedetlensége alapján a századforduló idejére — a változott viszonyokhoz alkalmazkodó új formákban — felújultak a német centralista irányzatok.

A burzsoázia egy része, elsősorban a szudétánémetek, az ausztriai német nacionalista mozgalomba tömörülve egyre határozottabban és egyértelműbben Németország felé orientálódtak. Már a 80-as évek elején kiadott „linzi program” a Monarchia „átalakítását” s a Németországgal szoros szövetségben álló ausztriai „német egységállam” megvalósítását hirdette. Ez a program hamarosan a vezető nagyhatalommá erősödött Németországhoz való csatlakozás követelésévé egyszerűsödött.¹⁰⁵ A német nacionalista mozgalomban tehát nagynémet tendenciák újultak fel, csak hogy a XIX. század végén már nem a Németország feletti hegemonia büszke igényével, hanem a csatlakozás szerepén óhajával. Ez a tény világosan mutatja, hogy az osztrák-német burzsoázia egy része már nem bízott a maga erejében, a dualista rendszerben, sőt a Monarchiában sem, hanem a császári Németországban látta közép-délkelet-európai hegemoniájának biztosítékát.

A burzsoázia más része, főként az osztrák tartományokbeli, fenn akarta tartani a Monarchia kereteit, de az egységes centralizált állam valamiféle restaurálására törekedett. Ez az irányzat is fontosnak tartotta Németország

¹⁰³ Ezt az álláspontot teljes meggyőződéssel és meggyőzni akarással fejtegeti *ifj. Andrásy Gyula* id. könyvében a 98. skk. oldalakon. A sors iróniája — vagy a dualista párttaktika játéka —, hogy néhány évvel később sikerült saját magát meggyőznie finoman argumentált eszmemenetének helytelenségéről, s ő is beállt a „nemzeti ellenék” dualizmust bolygató táborába.

¹⁰⁴ A két irányzat jellegét, taktikáját 1955-ben *A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben* c. id. tanulmányomban próbáltam vázolni, a 19–21. oldalakon. Megállapításaim, bár lényegében fenntartom őket, mindkét irányzattal kapcsolatban bizonyos korrekcióra szorulnak.

¹⁰⁵ *Hugelmann*: i. m. 144., 153–154. o., *Charmatz*: i. m. II. k. 27–29. o., *Priester*: i. m. 460–464. o.

szövetségét, de csak mint külpolitikai támaszt; a belpolitikában a nemzeti elnyomás 1867-es rendszeréről — a legerősebb nemzettel kiegyezve - osztóztatva elnyomni a gyengébbeket — az 1848-as taktikához akart visszatérni: a legerősebbel szembefordítva-kijátszva a gyengébbeket megszilárdítani a német hegemoniát. A burzsoázia e dualizmusellenes osztrák centralista része, amelyet igen öntudatosan képvisel a tömegpárttá erősödött keresztényszocialista párt, a magyar hegemonia gyengítésével, az „államhűnek” kikiáltott szlovákok és románok felkarolásával, Magyarország esetleges föderalizálásával, a csehek visszaszorításával s a cseh tartományok nemzeti megosztásával, továbbá a kispolgári tömegek és a munkások megnyerésére irányuló demagógiával akarta a német centralista hegemoniát restaurálni.¹⁰⁶ Ezekben a törekvésekben az egykori alkotmányos centralista irányzat számos vonását láthatjuk viszont, természetesen az idők változásának megfelelő formában és módzerekkel. Ugyanakkor a bürokrácia befolyásos csoportjaiban, kivált a század vég sorozatos parlamenti kríziseinek hatására, felelevenedett az abszolutisztikus Gesamtstaat soha fel nem adott eszméje. Felbukkantak a parlamentarizmus korlátozására, sőt az alkotmány felfüggesztésére irányuló elképzelések és tért hódítottak olyan tervek, amelyek az erős német centralizációt az elnyomott nemzeteknek tett engedményekkel, kisebb föderatív reformokkal kívánták alátámasztani.¹⁰⁷ Mindezek a „deutschösterreichisch” centralista törekvések a századforduló után a Ferenc Ferdinánd trónörökösötől képviselt „Großösterreich” koncepcióban kristályosodtak ki.¹⁰⁸

Ezen a ponton — az osztrák-német burzsoázia dualizmusellenes irányzatainak vizsgálatánál — két nagy tömeghatású politikai-ideológiai tényező szerepéről kell megemlékeznünk. Míg a jozefinizmus óta egy századon keresztül a „nemzetfelettliség”, a nemzeti elv tagadása volt a német nacionalizmus fő megjelenési formája, a XIX. század utolsó évtizedeiben kiformalódott és uralkodóvá vált — egyrészt az „allddeutsch”, másrészt a „deutschösterreichisch” formában — a német felsőbbrendűséget hirdető, leplezetlen, nyers német nacionalizmus. Általában ezzel összefonódva jelentkezett az osztrák burzsoázia egyes csoportjai közti versenyharcból született és a fontos kapitalista kuleszpozíciókat birtokló „zsidó nagytőke” elleni demagógiából táplálkozó antiszemitizmus. E két politikai-ideológiai tényező nagy befolyása szintén a dualizmus osztálybázisát alkotó osztrák burzsoázia megosztottságát, belső ellentéteit tükrözte.

Az uralkodó osztályok közti ellentétek döntő szerepet játszottak a dualizmus meggyengülésében és válságában. Nem lenne helyes ezeket az ellentéteket csupán, vagy elsörendűen taktikai manőverezésnek, demagógiának felfogni és jelentőségüket alábecsülni. A dualizmus válságának, mint minden rendszer válságának, két oldala van: az egyik a tömegek forradalmi harca — az elnyomott nemzetek felszabadulási küzdelme —, a másik az uralkodó osztályok belső meghasonlottsága, ellentéte, amely megbénítja az elnyomó

¹⁰⁶ Hugelmann: i. m. 145. o., Charmatz: i. m. II. 28., 30–32. o., Priester: i. m. 460–464. o.

¹⁰⁷ Charmatz: i. m. II. 152–153. o., Renner: Die Krise des Dualismus, 70–72. o., Bibl: i. m. 385. o., továbbá a 410–415. oldalon Bibl az „újjáépítés” számos osztrák centralista, ill. föderalista tervezetét ismerteti.

¹⁰⁸ Kann: i. m. II. 179–181. és 187. skk. o., összegezi a kérdés irodalmát is a 351–358. o. — Bibl: i. m. 402. skk. o.

apparátust és kedvező lehetőséget teremt a néptömegek forradalmi támadása számára.¹⁰⁹

Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok egymás közti és kebelbeli belüli ellentétei már a 90-es évek végén éles formákban jelentkeztek, majd a következő évtizedben még jobban elmélyültek, hogy a világháború idején, a háborús válságukkal összefonódva, megteremtsek a Monarchia megdöntésének egyik fontos feltételét.

Áttekintve a dualizmus létrejöttét és fennmaradását biztosító történelmi körülmények változását, megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus fejlődése, a monopolkapitalizmus kialakulása nyomán mindazok a körülmények, amelyek 1867-ben lehetővé tették és megalapozták a dualista Monarchia létét, a századforduló idejére a dualizmus szempontjából kedvezőtlenül változtak meg. A fenti elemzés alapján a dualizmus fokozatosan kibontakozó válságának menetét is felvázolhatjuk. A rendszer nyugalmi periódusa a 90-es években lezárulván, felléptek, elsősorban a belpolitikában, a válság első jelei, konfliktusai. A 90-es éveket tehát a dualizmus válsága *kezdeti szakaszának* tekinthetjük. A rendszer külső és belső ellentétei, a válság tényezői a XX. század első évtizedében bontakoztak ki. Ez az évtized volt a dualizmus válsága *kifejlésének és elmélyülésének periódusa*. A világháború előtti évek rövidéletű konzolidációja után a háború alatt kiélezetten, egy csomóba gyűjtve jelentkezett a rendszer valamennyi ellentmondása és ellentéte. 1917—18 a *forradalmi válság megérlelődésének*, a dualista Monarchia *megdöntésének* időszaká volt.

*

A dualizmus válságának okait, tényezőit és menetét röviden áttekintvén, nézzük még meg, miként alakultak a rendszer fenntartását szolgáló eszközök és módszerek a kapitalista fejlődéstől kiélezett ellentétek, a kibontakozó válság talaján.

A Monarchiát fenntartó fegyveres erő, a k. u. k. hadsereg hosszú ideig a változásoknak leginkább ellenálló, legkonzervatívabb intézménynek bizonyult. De azért a hadsereg sem maradt teljesen érintetlen a külső befolyásoktól. Az egységét bomlasztó nemzeti öntudat a századfordulótól kezdve lassan-lassan beszivárgott a császári hadsereg soraiba, és itt-ott a nemzeti ellentétek jelei is megmutatkoztak (pl. 1905—1906-ban Magyarországon¹¹⁰). Az uralkodó, a trónörökös és a hadereg vezetői felismerték a katonaság és az alsó tisztikar soraiba behatoló nemzeti öntudatban rejlő veszélyt.¹¹¹ Ez ellen a centralizáció erősítésével, a magyar — és egyéb — nemzeti követelmények mierev elutasításával próbáltak védekezni. Mindazonáltal a hadsereg körül zajló politikai harcok — elsősorban az önállóság kidomborítására irányuló magyar katonai követelések — s a nemzeti szellem lassú térhódítása gyengítette a Monarchia katonai potenciálját és feltárta e soknemzetiségű hadsereg strukturális hibáit.

¹⁰⁹ *Lenin*: A II. Internacionálé csődje. Művei 21. k. 208. o.

¹¹⁰ 1905 nyarán pl. a kolozsvári 62. és a székelyudvarhelyi 82. gyalogezredben a magyar nemzeti agitáció hatására kisebb zendülés tört ki. *A nap*. 1905 júl. 15 és a *Friess Újság* 1905. júl. 9. A hadvezetőség szigorú rendszabályokkal nyomta el a terjedő nemzeti szellemet. *A nap* 1905. júl. 19. Mindazonáltal a magyar egységekben a nemzeti ellenállás érezhető visszhangot váltott ki.

¹¹¹ *Conrad v. Hötzendorf*: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. I. k. Wien. 1921. 503. skk. o.

Jóval erősebben nyilvánult meg a nemzeti szellem behatolása, a nemzeti ellentétek bomlasztó hatása a korábban egységes osztrák bürokrácia soraiban. A liberális burzsoázia egyik vezető politikusa, E. Herbst már 1885-ben aggódva konstatálta, hogy az „osztrák bürokrácia régi hagyományai mindinkább kiveszõben vannak s a nemzeti szellem . . . mindinkább behatol a bürokráciába”.¹¹² A századvég új nemzedékében a nacionalizálódás folyamata előrehaladt, különösen két körülmény folytán. Egyrészt a német nacionalizmus új formája gyorsan meghódította az osztrák-német hivatalnokság széles rétegeit, másrészt a hivatali apparátusban számottevően megnőtt a nemzetiségek aránya, amit viszont a nemzeti nyelv hivatali használatának fokozatos kiterjesztése és a legaktívabb nemzetek értelmiségének hivatali állásokkal való megvesztegetése segített elő.¹¹³ A bürokrácia „nemzetfeletti”, monarchikus patriotizmusa lassanként elvesztette bázisát és realitását. S ha a külső máz még hosszú ideig a schwarz-gelb lojalitást tükrözte is, belsőleg a bürokrácia régi egysége már a századforduló idején megbomlott, s mindinkább alkalmatlanná vált a dualizmus védelmére a saját soraiban is előretörő fiatal, türelmetlen nacionalizmusokkal szemben.

A kiéleződő ellentétek legszembetűnőbbben a dualista rendszer leglabilisabb, legellenmondásosabb kormányzó módszerében: az ausztriai és magyarországi parlamentarizmusban nyilvánultak meg. Az uralkodó nemzetek parlamentáris hegemóniáját védő erõdvonalakon a fejlődés itt-ott kisebb-nagyobb réseket ütött. Így a választójog valamelyes kiterjesztése Ausztriában (1882-ben és 1896-ban) — ha lényegbevágó eltolódást nem is eredményezett — mindenestre megnövelte a kispolgári tömegek befolyását, a középpártok súlyát és néhány mandátumhoz juttatta a szociáldemokrata pártot is.¹¹⁴ Magára a kuriális választási rendszerre is a néptömegek, a szervezett munkásság és a nemzetek egyre fokozódó nyomása nehezedett. A dualizmust fenntartó parlamentáris szisztémán azonban a legnagyobb részt azok a jelentős eltolódások ütötték, amelyek — az alap és a társadalmi struktúra változásainak megfelelően — az uralkodó és az elnyomott nemzetek *pártviszonyaiban* bekövetkeztek.

Az 1880-as évek folyamán a Taaffe-rezsim parlamenti bázisát alkotó csoportok — a lengyel klub, a cseh klub és a Hohenwart-klub — bizonyos fokig megbomlottak. A Hohenwart-klubból kisebb nemzeti csoportok váltak ki (a német klerikális Lichtenstein-klub, az ún. katolikus centrum, továbbá a szlovén slawisch-christlicher Verband stb.), de ezek akkoriban kormánytámogató konzervatív alapon álltak és nem csökkentették a kormánykoalíció parlamenti birtokállományát.¹¹⁵ A cseh klubtól 1887-ben elszakadt ifjú-csehek már ellenzéki, liberális nemzeti álláspontot foglaltak el, de akkor még kisebbségben voltak.¹¹⁶

A pártbomlás legerősebben a német liberális baloldalt tördeltte szét. A 80-as évek folyamán különváltak a Németország felé orientálódó nacionalista-antiszemita csoportok (deutschnationaler Verein, deutschnationale Vereinigung, a későbbi deutsche Volkspartei). A német burzsoá pártok sorozatos bomlásai-

¹¹² Charmatz: i. m. II. 22–23. o.

¹¹³ Jászi: i. m. 167–168. o.

¹¹⁴ Rauchberg: i. m. 12–16. o.

¹¹⁵ Hugelmann: i. m. 145. o.

¹¹⁶ Uo. 162. o. és Charmatz: i. m. II. 24–25. o.

ból, amelyek az osztrák-német burzsoázián belüli ellentétek élesedését tükrözték, végülis három jelentős pártalakulás formálódott ki: az egyre konzervatívabbá váló nagyburzsoá jellegű deutschliberale, a Németország támogatását kereső deutschnationale, és az osztrák-német katolikus közép- és kispolgárságra, parasztságra támaszkodó keresztényszocialista párt.¹¹⁷

Taaffe, mint mondtuk, hosszú ideig ügyesen lavírozott a különböző pártcsoportok között, szinte megtestesítette „az alkotmányos köpenybe burkolt miniszteriális-bürokratikus önkényt” — amint e kormányzatot E. Gregr, az ifjú csehok vezetője nevezte.¹¹⁸ Maga az uralkodó is erősen ragaszkodott Taaffe kormányához, amelyet „nem parlamentáris, hanem császári minisztériumnak” tartott.¹¹⁹ E kormányzási módszernek azonban az volt a nagy gyengéje, hogy az erőviszonyok változatlanságára, az egyensúly örökkévalóságára épült. Ha egyszer az egyensúly valahol megbomlott, a kormánynak, egyensúlyát veszítve, buknia kellett. A Taaffe-féle koalíció helyzetét a liberális ifjú-csehok rohamos előretörése és a konzervatív ó-cseh irányzat összeomlása ingatta meg. Az ifjú-csehok nem elégedtek meg az ó-csehok kormánytámogató, „morzsagyűjtőgető” alku-politikájának eredménytelenségével, hanem kiválván a kormánykoalícióból, ellenzékbe vonultak. Taaffe egy ideig még kísérletezett a koalícióban keletkezett rés más csoportokkal való betömésével, de végülis mind a csehok, mind a német liberálisok, mind a konzervatívok egy része ellene fordult, s így 1893-ban megbukott.¹²⁰

A Taaffe-féle koalíciót A. Windischgrätz vezetésével egy sajátos összetételű koalíció váltotta fel, a Hohenwart klub, a lengyel klub, egyéb konzervatív elemek és a nagyburzsoá németliberális párt részvételével. E heterogén, korábban egymással szembenálló csoportokat a politikai konzervativizmus, a középpártoktól sürgetett haladó reformok elutasítása kapcsolta — időlegesen és lázán — össze. De belső ellentétei, különösen a nemzeti igények összeegyeztethetlensége, hamarosan nyilvánvalóvá tették életképtelenségét. A buktató ezúttal is a nemzeti kérdés volt, nevezetesen egy stájerországi (a cilli) szlovénnyelvű gimnázium felállításának ügye. A gimnáziumot még a Taaffe-kormány megígérte és Windischgrätz, hogy koalícióját ne gyengítse, eleget akart tenni a szlovének e régi kívánságának. Csakhogy a szlovéneknek tett kedvezés a német nacionalizmust ingerelte fel. A német pártok dühödten tiltakoztak, majd a Reichsratban leszavaztatván, a németliberálisok otthagyták — s ezzel bukásra ítélték — a Windischgrätz-féle koalíciót.¹²¹

Nem lehet célunk itt Ausztria politikai történetének tárgyalása. A fentiekkel inkább csak illusztrálni kívántuk az ausztriai parlamentáris kormányzás koalíciós formájának mechanizmusát, előnyeit és hátrányait. A Taaffe bukásától 1900-ig eltelt 7 év alatt gyors egymásutánban hét kormány és még több koalíció váltotta fel egymást. Az erősen kiélezett nemzeti küzdelem, elsősorban a cseh—német ellentét miatt, továbbá a német burzsoá pártok belviszályai miatt egyik kormányzat sem volt tartós. E kormányválságokkal teli időszakban teljes világhósszággal feltárult az ausztriai koalíciós kormányzati

¹¹⁷ Vö. a 105–106. jegyzetben id. munkák i. h.

¹¹⁸ *Bibl.*: i. m. 368. o.

¹¹⁹ Uo. 380. o.

¹²⁰ Uo. 378–380. o., *Charmatz*: i. m. II. 78–81. o. A csehokkal való megegyezési kísérletekre l. *Hugelmann*: i. m. 157. skk. o. és *Czedik*: i. m. I. k. 492. skk. o.

¹²¹ *Charmatz*: i. m. II. 86–88., 93–95. o., *Czedik*: i. m. II. 1–3., 12. skk. o., *Hugelmann*: i. m. 483–485. o.

módszer lényege. Egyes koalíciós partnerek, gyakran egész koalíciók cserélődtek, német többségű és nemzetiségi többségű kormányok, parlamenti pártokból alakult és tőlük független „hivatalnok”-kormányok váltogatták egymást, a lényeg azonban egy és ugyanaz maradt: a dualista hatalmi rendszer fenntartása, az osztrák-német nagyburzsoá hegemonia védelme. E válságos időszak alatt ugyanakkor kitűnt a koalíciós kormányzás legfőbb gyengéje is. A kiélezett nemzeti és társadalmi ellentétek, ill. ezeknek a parlamenti pártviszonyokban való kifejeződése miatt bármely kormánykoalícióval hasonló erősségű — vagy erősebb — ellenzéki koalíciót lehetett szembeállítani, amely „normális” parlamenti eszközökkel, vagy végletes obstrukcióval megbéníthatta a kormány működését. Ha a Windischgrätz-kormányt a németliberálisok szembefordulása, majd a eseleknek kedvező nyelvrendeletet kiadó Badeni-kormányt az összefogott német pártok obstrukciója buktatta meg, a németek megbékítésére törekvő Gautsch-kormány helyzetét viszont a csehek, utódáét, a Thun-kormányt ismét a németek, a Badeni-féle rendelet előtti helyzetet visszaállító Clary-kormányt újra a heves obstrukcióval válaszoló csehek tették lehetetlenné. A század utolsó éveiben a parlamenti krízis egyre mélyült, bonyolódott, s világoosan kitűnt a nemzeti ellentétek kibékíthetlensége az arott hatalmi rendszer keretei között. A nemzeti kérdés volt és maradt az ausztriai „alkotmányosság”, az osztrák-német hegemonia — s az egész dualizmus legsebezhetőbb pontja.

Az 1890-es évek folyamán az „abszolutisztikus parlamentarizmus” koalíciós formája csődöt mondott. A pillanatnyi nehézségeket, igaz, a 14. § segítségével át lehetett hidalni. S az ausztriai parlamentarizmus eme „introuvable” kellékét elég gyakran igénybe is vették: 1895 és 1900 között 43 alkalommal, azaz gyakorlatilag minden lényegesebb kérdésben.¹²² De ez a módszer csak még nyilvánvalóbbá tette, hogy a Monarchia eislajtán részében a dualizmust egyre nehezebb, távlataiban egyre reménytelenebb parlamentáris eszközökkel fenntartani.

Nem volt sokkal rózsásabb a helyzet Magyarországon sem, jóllehet a magyar parlament működését nemzetiségi küzdelmek nem háborgatták, s a nemzeti mozgalmak a parlamenten kívül sem értek el olyan fejlettséget, szervezettséget, mint a Monarchia másik részében. Közvetlenül nagyobb gondot okozott a magyar uralkodó osztályoknak az „agrárszocialista” mozgalom, amely a kíméletlen elnyomó intézkedések ellenére fűtőtűzként terjedt tova az Alföldön, behatolt egyes nemzetiségi vidékekre s a falusi szegénység nagy tömegeit vonta hatása alá. A szocialista eszmék hámulatos térhódítása, a városi munkásság és a falusi szegényparasztság számos helyütt formálódó összefogása igen reális veszélyt jelentett a dualizmus magyarországi bázisa, elsősorban a nagybirtokrendszer számára. Ezt a veszélyt a kormányok jelentéktelen szociális engedményekkel és jelentős katonai-közigazgatási erők mozgósításával, tehát mindenekelőtt rendészeti eszközökkel igyekeztek elhárítani. Ily módon, ha nem is enyhítették, sőt mélyítették a szociális ellentéteket, hosszú ideig fenn tudták tartani a rendszer rendjét. Nem lehetett azonban ilyen „egyszerű” rendészeti, adminisztratív eszközökkel hozzányúlni az uralkodó osztályokon belüli ellentétekhez s a nemzeti kérdés 67-es, felemás megoldásával szemben növekvő elégedetlenség megszüntetéséhez. Magában a parlamentben, a hivatalos „közéletben” a fő nehézséget az uralkodó osztályok belső ellentétei

¹²² Charnatz: i. m. II. 175. o.

nek politikai jelentkezése, s az Ausztriához fűződő viszony megváltoztatására irányuló törekvések erősödése okozta.

Magyarországon, mint kifejtettük, a parlamentáris kormányzás egypárturalmi formája alakult ki, mert a különösen merev hatalmi rendszer nem bírta el a parlamenti váltógazdaságot. Az egypárturalmi forma hosszú ideig jól bevált, ténylegesen nem veszélyeztette a baloldali ellenzék, a 48-as perszonálunió programját hirdető, középbirtokos-középburzsóá elemekből álló Függetlenségi Párt. A kapitalista fejlődés azonban ellentéteket támasztott az uralkodó osztályok sorában, a nagybirtokos és a nagytőkés csoportok, a nagybirtok primátusát képviselő konzervatív „agráriusok” és a nagybirtok—nagytőke érdekközösségét megtestesítő, a nagybúrzsóázia fejlődését támogató „merkantilisták” között. Az agráriusok a „merkantilista” kormányzó blokk-kal szemben nem nyílt sisakkal, kevéssé népszerű konzervatív programmal léptek fel, hanem antiliberalis, „gazdavidő” demagógiával. Sőt a dualizmus magyar érdekű megváltoztatásának jelszavával is igyekeztek maguknak szélesebb bázist teremteni.¹²³

A jobboldali konzervatív ellenzék voltaképpen a kormánypozíciókra áhítozott, mindenekelőtt a hatalmat gyakorló „merkantilista” csoportot akarta visszaszorítani. Programja és demagóg eszközei miatt azonban az uralkodó és az osztrák burzsóázia ellenkezése, a rendszer hajlíthatatlan merevsége lehetetlenné tette kormányrakerülését. A dualizmust ingadozás, változtatás nélkül fenntartó, szabadelvű párti „merkantilista” kormányzó blokk kormányon maradását viszont a nagybirtokos ellenzék fellépése, a „közjogi” viszonyt bolygató nemzeti követelések állandó napirenden tartása nehezítette meg. A századforduló előtti évek belpolitikai harcái nyilvánvalóvá tették, hogy a szabadelvű párti egypárturalom legnépszerűtlenebb feladata, legsebezhetőbb pontja éppen a kiegyezésben rögzített alárendelt viszony képviselése, a dualizmus változtathatatlanságának védelme volt. Az uralkodó osztályok politikai vezető rétegének megbomlása, a „közjogi” ellenzék megerősödése egyre nehezebbé tette az egypárturalom fenntartását, többek között nagy szerepet játszott a 15 évig kormányzó Tisza Kálmán bukásában is. Az egypárturalom megszilárdítása, azaz a dualizmus változatlan fenntartásának biztosítása végett a Szabadelvű Párt kormányzó csoportja a 90-es években arra törekedett, hogy a „közjogi kérdést” visszaszorítsa a politikai harcok homlokteréből és megbontsa az erős „közjogi” ellenzéket. A legkézenfekvőbb „taktika” a nemzeti követelmények teljesítése lett volna, csak hogy ilyen Kolumbusz tojása-megoldás magát a dualista rendszert is megreesentette volna. Ezért folyamodott a kormánypárt a mérsékelt belpolitikai reformokkal való taktikázáshoz, ezért tűzte napirendre az évtizedek óta halogatott egyházpolitikai kérdések rendezését. Az egyházpolitika megbolygatása, kivált a katolikus egyház jogainak esorbítása nem volt nehézségek és hátrányok nélkül való kísérlet. A kormánynak és pártjának számolnia kellett az uralkodóház ellenkezésével, a konzervatív arisztokrácia és a klérus rázúduló haragjával, a klérus befolyása alatt álló hívők ellenállásával: egy új ellenzéki csoport kialakulásával. Ha a kormánypárt az előrelátható nehézségek és hátrányok ellenére mégis belevágott a liberális egyházpolitikai törvényhozásba, akkor nyilván arra a nagyobb előnyre számított, hogy az egyházpolitikai küzdelem megbontja az addig

¹²³ Vö. *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok. 1867—1914. Bp. st. 1934 : 57—63., 173., 176., 258—274., 302—305. o.

közjogi alapon szerveződött ellenzékét, s a liberalizmus — klerikális konzervativizmus ellentétének felidézése háttérbe szorítja a hagyományos 67-es — 48-as ellentétet.¹²⁴ Ez a számítás azonban nem vált be. A nehézségek és hátrányok ugyan rendre bekövetkeztek, de a politikai erővonalak átesoportosulásától remélt előnyök felszíneseznek és tűnékenyeknek bizonyultak. A csekély horderejű liberális reformokkal nem sikerült a „közjogi kérdést” a politikai élet homlokteréből leszorítani s a dualista egypárturalmat megszilárdítani.

A 90-es évek második felében a kormánypárt más módszerrel kísérletezett: a sovinizmus felszításával, a magyarországi nemzetiségek és a szocialista munkásmozgalom kíméletlen üldözésével akarta az uralkodó osztályok és a középrétegek reakciós, sovinizista összefogását megalapozni. A Bánffy-korszak idején, valóban, gátlás nélküli nép- és nemzetiségellenes terror uralkodott. Az országot a sovinizmus, a hazug, frázisos magyarkodás áradata borította el.¹²⁵ A mesterségesen szított nacionalizmus azonban nemcsak lefelé, a nemzetiségek ellen fordult, hanem az Ausztriától való függőviszony s a dualizmus elleni hangulatot is erősítette. A Bánffy-féle „erős kéz” pedig, minthogy nemcsak a néptömegek és a nemzetiségek ellen, hanem bizonyos fokig — így az 1896. évi választások alkalmával — az ellenzéki pártok ellen is irányult, felingerelte és tömörítette a jobb- és baloldali ellenzéki erőket. Így aztán nem a lefelé korlátozott kormánypárti sovinizmus, hanem az ellenzéki nemzeti demagógia nyerte meg a középrétegek zömét, a nemzeti közvéleményt. Erre támaszkodva az ellenzék heves támadásokat indított Bánffy ellen, obstrukciójával több ízben megbénította a parlament évtizedek óta zavartalan működését. Végülis nem a kormánypártnak az egypárturalmi rendszer — azaz a változatlan dualizmus — fenntartására szánt taktikai manőverei¹²⁶ bontották meg az ellenzékét, ellenkezőleg, a „nemzetietlennek”, „abszolutisztikusnak” bélyegzett „merkantilista” uralom elleni ellenzéki támadások bontották meg a kormánypárt sorait.¹²⁶

Mindezek a fejlemények, amelyeknek alapját a magyar uralkodó osztályokon belüli, ill. az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közti ellentétek alkották, arra vezettek, hogy az „abszolutisztikus parlamentarizmus” egypárturalmi formája, a dualizmus parlamentáris eszközökkel való fenntartása Magyarországon is válságba került.

Az ausztriai és a magyarországi parlamentáris kormányzás egyidejű válsága, természetesen, számos ponton érintkezett, kölcsönösen erősítette egymást. Ilyen jelek már 1893 őszén, a Taaffe-kormány helyzetének megrendülése és a magyarországi egyházpolitikai küzdelem kiéleződése idején mutatkoztak. Az uralkodó eredetileg nem akarta Taaffe „császári minisztériumát” elbocsátani, a németliberálisokat a kormánykoalícióba bevonni,¹²⁷ ill. vonakodott megadni hozzájárulását a kötelező polgári házasság reformjavaslatához. De a Monarchia mindkét részében egyidejűleg fenyegető kormányválság

¹²⁴ Gratz Gusztáv: i. m. I. 290–291. o.

¹²⁵ Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. 1899. (*Jancsó Benedek* névtelen röpirata). — *Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika.* Bpest. 1903. — A Bánffy-féle sovinizista elnyomó politikát jól illusztrálja *Kemény G. Gábor* dokumentumgyűjteménye: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* II. k. Bpest. 1956, a 42–127. sz. okmányok.

¹²⁶ Gratz: i. m. I. 363–365., 401–403. o.

¹²⁷ *Bibl:* i. m. 379–880. o. *Bibl* röviden ismerteti az osztrák minisztertanács 1893. okt. 29-i ülését, amiből kitűnik a helyzet nehézsége.

bonyodalmai végülis arra kényszerítették, hogy a „fennálló közjogi alap energikus megerősítése” érdekében hozzájáruljon Ausztriában az új kormánykoalicció megalakításához, Magyarországon pedig a kötelező polgári házasság törvényjavaslat parlamenti beterjesztéséhez, amit pedig — úgymond — „normális politikai viszonyok” között nem tett volna meg.¹²⁸ Alkalmassint a növekvő parlamenti nehézségek sugallták Ferenc Józsefnek azt a megfontolást, hogy a Windischgrätz- ill. a Wekerle-kormány bukása után a parlamenti szabályoktól nem túlságosan feszélyezett, az abszolutisztikus vonásokat jobban kidomborító adminisztrátorokat állítson mindkét országban a kormány élére. 1895-ben Kazimir Badeni, a „vaskezü” galíciai helytartó, és Bánffy Dezső, az erőszakosságáról ugyancsak híres szolnok-dobokai főispán személyében valóban a parlamenti élettől távolálló, „erőskezü” férfiak kerültek az államigazgatás élére. Az ilyenfajta adminisztrátori vezetés az alkotmányosság egyidejű felüggesztése esetén talán tartható lett volna, de az ismeretes parlamenti nehézségek szanálására mindenképpen alkalmatlan, elkontárkodott intézkedés volt, amely csakis a válság élezésére vezethetett. Bánffy és Badeni sem a helpolitikai problémákat, sem az 1897-ben lejáró vám- és kereskedelmi szerződés meghosszabbítását nem tudta megoldani. A Badeni-kormány a kiegyezési tárgyalások alkalmával — a két ország közti ellentétek és a magyarországi közjogi harcok élezését kerülendő — a magyaroknak tett némi engedményeket, — de emiatt az egész Reichsrattal találta magát szemben. Ha most már — belső bázisát megerősítendő és ezzel az új vám- és kereskedelmi szerződés elfogadását elősegítendő — a cseheknek kedvező nyelvrendeletet bocsátott ki, a német pártok egységes, leküzdhetetlen ellenállásába ütközött.¹²⁹ A Reichsratban végülis nem lehetett letárgyalni az új gazdasági kiegyezést, ami viszont Magyarországon okozott súlyos bonyodalmakat. Az 1867. évi kiegyezési törvény értelmében Magyarországnak 1898-ban jogában állott volna az önálló vámterület bevezetése. E joggal a magyar nagybirtok és nagytőke képviselői természetesen egyáltalán nem akartak élni, de nem merték egyoldalúan megszavazni az Ausztriában törvényesen el nem fogadott új szerződést sem, mert ez az 1867. XII. t. c.-ben rögzített alkotmányos elvek megsértése — számukra is veszélyes precedens — lett volna.¹³⁰ Amikor végül az osztrák kormány és Bánffy olyan megállapodásra jutott, amely a gazdasági kiegyezést nem kötötte volna a tízéves lejáráshoz, s ezzel a magyar törvényhozás befolyását korlátozta volna (az ún. „ischli klauzula”), akkor Bánffy, mint a nemzeti jogok esorbítója, az egész közvéleménnyel, a parlamenti ellenzék elkeseredett obstrukciójával, sőt

¹²⁸ A magyar minisztertanács 1893. nov. 6-i ülésének jegyzőkönyvéből, kivonatosan közli *Salacz Gábor*: A magyar kultúrharc története 1890–1895. Bécs. 1938. 270. o.

¹²⁹ Badeninek az új kiegyezés elfogadtatásával és a cseh nyelvrendelettel kapcsolatos manővereire és fiaskóira l. *Gratz*: i. m. I. 356–357. o., *Charmatz*: i. m. II. 108–118. o., *Hugelmann*: i. m. 177–189. o., *Bibl*: i. m. 381–382. o.

¹³⁰ Az 1867: XII. t. c. 61. §-a előírja, hogy a két fél kormánya által előkészített vám- és kereskedelmi szövetség csak a két országgyűlés jóváhagyása után szentesíthető. A magyar kormány és parlament a közös ügyek e fontos kérdésében nem merete megkerülni a törvényszabta utat, nem mellőzhette az osztrák parlament jóváhagyását, mert ez a közös ügyek abszolutisztikus kezelésének precedense lett volna. Ezt a veszélyes közjogi buktatót úgy kerültk ki, hogy előbb egy éves provizóriumra — a viszonyosság alapján — meghosszabbították a régi vám- és kereskedelmi szövetséget, majd — az egyezkedés sikertelensége esetére az ország önálló rendelkezési jogát kimondó 68. § értelmét kicsavarva az „önálló vámterület jogállapotában”, az önálló rendelkezési jog alapján — további öt évre meghosszabbították a kiegyezési provizóriumot. Vö. 1898: I. és 1899: XXX. t. c.

a kormánypárt egyrésznének félreérthetetlen helytelenítésével találta magát szemben.¹³¹ A két ország közti vám- és kereskedelmi szerződést a szinte permanens parlamenti válságok miatt egy évtizedig nem tudták alkotmányos módon meghosszabbítani. E kiragadott példákkal nem kifejtteni, csak illusztrálni kívántuk a dualista rendszernek a parlamentáris kormányzás válságában szembetűnően megnyilvánuló működési zavarait.

Mindez persze még csak a mélyben rejlő hatalmas társadalmi és nemzeti ellentétek összecsapásának felszínén, a parlamenti politika szintjén zajlott le. A parlamenti válságokat pedig újabb kompromisszumokkal, manőverekkel ideig-óráig el lehetett odázni. Mindez még nem a vég, csak a vég kezdete volt, de a századforduló idején, az osztályharc fellendülésének, a nemzeti mozgalmak megerősödésének viszonyai között a *dualista rendszer válságának kibontakozását* jelentette.

Úgy véljük, nem megalapozatlanul jutottunk erre a konklúzióra. Tanulmányunkban igyekeztünk beh bizonyítani, hogy a 90-es évek monarchiai tömegmozgalmai, s főként a parlamenti, kormányzási zavarai nem hasonlíthatók az Európa-szerte — ha nem is általánosan, de több helyütt — megnyilvánuló hasonló jelenségekhez. Rám utattunk, hogy az 1867. évi kigyezőssel teremtett osztrák—magyar dualizmus rendkívül merev, hajlíthatatlan és labilis rendszer volt, nem hasonlítható a korabeli Európa semelyik egységes, centralizált nemzeti államának burzsoá hatalmi rendszeréhez. A dualista Monarchiát a sajátos ellentmondások olyan tömege terhelte, amelyek a kapitalizmus gyors fejlődése és monopolkapitalizmussá alakulása nyomán mindinkább kibontakozván, már a 90-es évek folyamán aláásták a dualista rendszer létalapját, kikezdtek, elerőtlenítették a fenntartását szolgáló eszközöket és módszereket.

Hátra van még az a kérdés, a konkrét formában sokkal nehezebben megválaszolható, hogy milyen összefüggés állt fenn a dualista rendszer és az egész Monarchia válsága között. Az bizonyos, hogy az osztrák—magyar dualizmus válsága, mint egykor az abszolutisztikus német centralizmusé, az egész Monarchia létét tette ismét kérdésessé. Arra a kérdésre azonban, hogy a dualizmus megváltoztatása, esetleges megszüntetése szükségképpen maga után vonta volna-e a Monarchia felbomlását, vagy más formában fennmaradhatott volna-e e soknemzetiségű birodalom, aligha lehet egzakt módon válaszolni. Maga a történelem azt a választ adja, hogy a dualizmus volt a Monarchia utolsó államhatalmi rendszere és formája, s hogy dualizmus és Monarchia egyszerre omlottak össze. Az „így történt” persze nem zárja ki a „másként is történhetett volna” lehetőségét, csupán az alig bizonyítható hipotézisek birodalmába utalja. Annyi a századforduló erőviszonyainak reális felmérése alapján mindenestre konstataálható, hogy az osztrák-német centralizmus bármilyen formájának a restaurálása a magyaroknak és a többi nemzetnek — az 1860-as évekénél lényegesen erősebb és szervezettebb — ellenállásába ütközött volna; valamiféle föderatív átalakítással pedig az uralkodó nemzetek, az osztrák-németek s főként a magyarok szállottak volna szembe. A dualizmus válsága tehát, véleményünk szerint, nem csupán egyfajta hatalmi rendszer válsága volt, amelyet valami mással, egy újkiadású centralizmussal, vagy a sokféle változathoz eltervezett föderalizmussal ki lehetett küszöbölni, hanem az *egész soknemzetiségű Monarchia kiújult válságának megjelenési formája*, amelyet az

¹³¹ Gratz: i. m. I. 359—365. o. — A magyar országgyűlés története 1867—1927. Szerk. Balla Antal. Bpest. 1927. 201—205. o.

imperializmus korában, a kapitalizmus ellentmondásainak nagyfokú kiéleződése időszakában csak *forradalmi módon* lehetett megoldani. A Monarchiának, mint államkomplexumnak a sorsa az egyes országaiiban, tartományaiban elkövetkezendő forradalmak jellegétől, erőviszonyaitól függött.

E probléma tisztázása azonban, csakúgy, mint a dualista Monarchia kifejlődő és elmélyülő válságának nyomon követése a XX. században, további kutatásokat, tanulmányokat és vitákat igényel.

П. ХАНАК

ПРОБЛЕМЫ КРИЗИСА ДУАЛИЗМА В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Резюме

Монархия Габсбургов, эта анорганически развивавшаяся рыхлая совокупность частью унаследованных, частью завоеванных государств с пестрым экономическим составом на заре нового времени не преобразовалась в единое национальное государство. Когда вследствие неуклонного прогресса буржуазно-национального развития в половине XIX в. созрели условия буржуазного преобразования Монархии Габсбургов, существование не только феодально-самодержавного режима, а всего сложного государственного строя находилось под вопросом. Хотя буржуазная революция 1848 г. ликвидировала основы феодальных отношений, она не сумела низвергнуть абсолютизм и не могла разрешить жизненный вопрос Монархии: национальный вопрос. Вследствие неразрешенности этих существенных вопросов буржуазного преобразования система неоабсолютизма никогда не укрепилась и с конца 1850-х годов переживала все более глубокий кризис. Этот глубокий — грозивший уже чуть ли не разложением — кризис Монархии был временно разрешен соглашением 1867 г., — взаимным компромиссом австро-немецкой крупной буржуазии и бюрократии, венгерского крупно- и среднепомещичьего дворянства и династии, — создавшим временно равновесное состояние.

Созданный соглашением 1867 г. *дуалистический строй*, возникновение и сохранение которого были возможны вследствие основной общности интересов австро-немецких и венгерских господствующих классов, отлива демократических народных и национальных движений и оформления международных отношений, являлся совокупной политической системой государственной власти буржуазного строя Австро-венгерской монархии, которая охватывала формы классового господства и национальной гегемонии, обеспечила в экономической и политической жизни сохранение феодальных остатков и сил, в австрийской части Монархии господство австрийских немцев, в венгерской части господство венгров над угнетенными нациями. Хотя дуализм лучше удовлетворил неотложные требования буржуазного развития, чем феодально-самодержавное полицейское государство Меттерниха или неоабсолютизм, введенный Шварценбергом и Бахом, по сути дела все же препятствовал демократическому общественному и свободному национальному развитию, т. е. условиям самого широкого, самого быстрого развития капитализма. Дуализм являлся в то же время — подобно своим предшественникам — жестким, негибким политическим строем, сочетавшим пережитки абсолютизма с началами конституционализма без того, чтобы оказался твердо самодержавным или фактически конституционным, который сохранил прежний централизм, раздвоив его, без того, чтобы оказался единогласно централистским или подлинно федералистским, или хотя бы последовательно дуалистическим. Этот строй не сносил и не выдерживал никаких сдвигов ни в направлении абсолютизма и австро-немецкого централизма, ни в направлении демократизма и национального федерализма, ни даже в направлении фактического осуществления венгерского паритета. Построенный еще с начала на шаткой основе и чреватый глубокими противоречиями, дуализм все же оказался в 25-летие после соглашения относительно прочным строем.

Сохранение дуалистического строя обеспечили прежде всего «общая» имп. и кор. армия, монархически настроенная бюрократия и другие верные опоры династии: аристократия и высокий клир Монархии. Эти самодержавные по своему происхождению и характеру силы и факторы власти, однако, не были предназначены на *конституционное* сохранение дуализма. Этой цели послужили избирательная система (ограниченное изби-

рательное право, курialsкая система и т. д.), обширное право монарха и своеобразный метод правления. В венгерском парламентаризме образовалось монополистическое господство единой партии, олицетворяющей союз господствующих классов. Венгерские господствующие классы стремились любой ценой и изо всех сил сохранить *систему господства одной партии* против угнетенных национальностей и венгерской оппозиции. В австрийском парламентаризме — на вид именно наоборот — оформилось *коалиционное правление* и чередование у власти парламентских партий путем вариации различных национальных и других политических групп, но в этом методе коалиционного правления продолжались в действительности давние традиции абсолютизма Габсбургов, использовавшего нации и классы друг против друга — в более утонченных, примененных к более сложным условиям парламентаризма формах. По сути дела и в Австрии, и в Венгрии образовалась одинаково парламентаризм, обеспечивающий гегемонию господствующих классов господствующих наций самодержавными средствами и методами правления.

Возникновение и существование дуалистической Монархии основалось на одновременном благоприятном оформлении международных и внутренних соотношений сил. Совпадение исторических условий являлось придатком определенного периода домонополистического капитализма. Быстрое капиталистическое развитие последней трети прошлого века, образование монополистического капитализма в силу необходимости привели к сдвигам в соотношении международных и внутренних сил, к разрушению равновесного состояния, создавшегося в 1867 г. Непрерывное движение капитализма оказалось причиной медленного скольжения земли, которое расшатало опоры и наконец разгромило дуалистическую Монархию.

В последнем десятилетии XIX в. в большой мере изострились общественные и национальные противоречия. Классовая борьба промышленного рабочего класса и сельскохозяйственного пролетариата проявлялась в резких движениях и в возрастающей организационной работе; оживились национальные бои; возникли противоречия, конфликты в рядах господствующих классов, между австро-немецкими и венгерскими господствующими классами также. Ухудшились также благоприятные раньше из точки зрения сохранения Монархии международные отношения. Многообразные противоречия, разрушающие дуализм подkopали под силы и методы власти, обеспечивающие дуалистический строй, главным образом своеобразный метод парламентарного правления. В Венгрии поколебалась прочность господства одной партии, главным образом из-за внутренних противоречий господствующих классов, а также из-за усиления народных движений и венгерских национальных требований. А в Австрии коалиционное маневрирование — в силу растущих национальных противоречий, вернее разделения и внутренних боев австро-немецкой буржуазии — прямо обанкротилось. Все возрастающие трудности конституционного правления двух стран оказались в взаимосвязи и привели в последние годы прошлого века к серьезному внутривосточному кризису.

Признаки, появившиеся во внутривосточной жизни Монархии и в ухудшении ее международного положения вместе означали начало кризиса дуалистического строя. Кризис в первом десятилетии XX в. углубился и расширился: на дуалистическую Монархию бросилась тень развала и разложения.

J. HANÁK

LES PROBLÈMES DE LA CRISE DU DUALISME A LA FIN DU XIXe SIÈCLE

Résumé

La monarchie des Habsbourg, cet ensemble d'États rudimentaire développé d'une manière anorganique, ayant une ethnologie variée, et qui avait été hérité ou conquis par morceaux, ne s'est pas fondue au commencement de l'époque moderne en un état national uni. Au milieu du XIXe siècle, lorsqu'à la suite du progrès inévitable de l'évolution, les conditions de la transformation bourgeoise de la Monarchie venaient de mûrir, l'existence non seulement du régime féodal-absolutiste, mais de cet ensemble d'États même devint douteuse. La révolution de 1848 — bien qu'elle liquidât les bases des rapports féodaux — ne parvint pas à ébranler l'absolutisme et à résoudre la question vitale de la

Monarchie: la question nationale. Les problèmes de la transformation bourgeoise restés irrésolus, le régime du néo-absolutisme ne s'est jamais consolidé, et depuis la fin des années 1850, traversa une crise de plus en plus profonde. Cette crise de la Monarchie menaçant déjà de désorganisation, fut temporairement dépassée par le compromis de 1867, conclu mutuellement entre la grande bourgeoisie et la bureaucratie austro-allemande, la noblesse terrienne et moyenne hongroises et la dynastie, compromis qui créa provisoirement un état d'équilibre.

La naissance et l'existence du régime dualiste créé par le compromis de 1867 furent garanties par l'intérêt commun et fondamental des classes dominantes austro-allemandes et hongroises, par le reflux des mouvements nationaux démocratiques, et par la tournure de la politique internationale. Ce fut le régime étatique-politique de la bourgeoisie de la Monarchie austro-hongroise, incorporant les formes de la domination de classe et de l'hégémonie nationale, assurant dans la vie économique et politique la survie des restes et des forces féodaux, et garantissant le pouvoir oppresseur des Austro-Allemands dans la partie cisleithane, et des Hongrois dans la partie transleithane de la Monarchie. Le dualisme, bien qu'il satisfît mieux aux exigences inévitables de l'évolution bourgeoise que l'État policier féodalo-absolutiste de Metternich, ou le néo-absolutisme inauguré par Schwarzenberg et Bach, il entravait au fond l'évolution démocratique sociale et celle de la liberté nationale, et fut donc défavorable aux conditions de l'évolution la plus rapide et la plus large du capitalisme. Le dualisme, tout comme ses prédécesseurs, fut aussi un régime politique rigide, exempt de toute souplesse, qui alliait des restes d'absolutisme à des éléments constitutionnels, sans être ni fermement absolutiste, ni effectivement constitutionnel. Il conservait aussi l'ancien centralisme, sans être centraliste ou véritablement fédéraliste, et même sans porter le dualisme à ses dernières conséquences. Ce régime ne tolérait aucune déviation vers l'absolutisme et le centralisme austro-allemand, dans le sens du démocratisation et du fédéralisme national, ou même vers la tendance de faire valoir effectivement la parité hongroise. Le dualisme, bien que basé, dès le début, sur un terrain instable et chargé de graves antagonismes, s'avéra cependant un régime relativement solide pendant les 25 années qui suivirent le compromis.

Le maintien du régime fut assuré en premier chef par l'armée impériale et royale, la bureaucratie d'esprit monarchiste et par le clergé. Ces forces et ces facteurs de pouvoir, absolutistes par leur origine et par leur caractère, n'étaient cependant pas destinés au maintien *constitutionnel* du dualisme. Celui-ci fut garanti par le système d'élection (droit d'élection restreint, système curial, etc.), par la souveraineté étendue, et par une méthode de gouvernement particulière. Le système parlementaire hongrois a fait naître le pouvoir monopolisé d'un seul parti représentant l'alliance des classes dominantes. Les classes dominantes hongroises s'efforçaient de maintenir à tout prix et de toute leur force le système de *parti unique* contre les nationalités opprimées et l'opposition hongroise. Au sein du parlementarisme autrichien — de système d'apparence opposé — la variation des différents groupes nationaux et politiques fit naître un *gouvernement de coalition* et une *politique parlementaire* alternée, mais dans ce système de gouvernement reprirent, à vrai dire, les vieilles traditions de l'absolutisme habsbourgeois opposant les nations et les classes les unes aux autres, traditions qui s'y présentèrent sous des formes plus raffinées, conformément aux conditions plus complexes du parlementarisme. Au fond, en Autriche aussi bien qu'en Hongrie, le parlementarisme garantissait l'hégémonie des classes dominantes de ces nations par des moyens et des méthodes gouvernementales absolutistes.

La naissance et l'existence de la Monarchie dualiste furent appuyées par la formation favorable des rapports de forces de politique internationale et intérieure. La coïncidence des circonstances historiques fut la fonction d'une étape bien définie du capitalisme basé sur la libre concurrence. L'évolution capitaliste accélérée du dernier tiers du siècle précédent, la formation du capitalisme monopoleur amena forcément un changement dans les rapports de forces internationaux et intérieurs et la rupture de l'état d'équilibre créé en 1867. Le mouvement continu du capitalisme fut la cause de ce lent glissement de terrain qui fit vaciller les soutiens et finit par ébranler la Monarchie dualiste.

Au cours de la dernière décade du XIXe siècle les antagonismes sociaux et nationaux se sont considérablement aggravés. La lutte des classes des ouvriers de l'industrie et du prolétariat agricole se manifesta par de violents mouvements, et par une organisation toujours plus poussée; les luttes nationales prirent, elles aussi, un nouvel élan; des antagonismes, des frictions se firent sentir dans les classes dominantes, et même entre les classes dominantes austro-allemandes et hongroises. La situation internationale ayant jusque-là favorisé l'existence de la Monarchie, s'était également empirée. Les

contradictions multiples nuisibles au dualisme finirent par saper les forces et les méthodes ayant assuré le régime, et en premier lieu la méthode spéciale du gouvernement parlementaire. En Hongrie, la fermeté du système de parti unique se trouva ébranlée, principalement en raison des antagonismes internes des classes dominantes, et du raffermissement des mouvements populaires et des revendications nationales. En Autriche, les manœuvres de la coalition firent faillite, de leur côté, à cause des antagonismes nationaux toujours croissants, et des différends et luttes internes survenus au sein de la bourgeoisie austro-allemande. Les difficultés toujours croissantes qui entravèrent le gouvernement constitutionnel des deux pays, s'y faisaient sentir réciproquement et aboutirent, dans les dernières années du siècle, à une profonde crise de politique intérieure.

Les symptômes de l'aggravation de la vie politique intérieure et de la situation internationale de la Monarchie signifièrent le commencement de la crise du régime dualiste. Dans la première décade du XXe siècle, cette crise s'est aggravée et élargie; le proche effondrement projeta déjà son ombre sur la Monarchie dualiste.